DZIENNIK URZĘDOWY
WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Warszawa, dnia 16 grudnia 2024 r.

Poz. 12910

Podpisany przez:
Ewa Bogumiła Mielniczuk-Kapusta
Data: 2024-12-16 14:29:55

UCHWAŁA NR VII.84.2024
RADY MIASTA PRUSZKOWA

z dnia 5 listopada 2024 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Miasto Pruszków na lata 2024-2027”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. 2024 r. poz. 1465) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292), uchwala się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Gminny Program Opieki nad Zabytkami gminy Miasto Pruszków na lata 2024-2027”, w brzmieniu stanowiącym załącznik do uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Prezydentowi Miasta Pruszkowa.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodniczący Rady Miasta Pruszkowa

Karol Chlebiński

Załącznik do uchwały nr VII.84.2024
Rady Miasta Pruszkowa z dnia 05.11.2024 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY MIASTO PRUSZKÓW

NA LATA 2024 - 2027

Spis treści:

1. WPROWADZENIE ... 4
2. UWARUNKOWANIA I REALIZACJA PROGRAMU ... 5
2.1. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI ... 5
2.2. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI ... 5
2.3. NAJWAŻNIEJSZE UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA NA POZIOMIE KRAJOWYM ... 8
2.3.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami ... 8
2.3.2. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 ... 9
2.4. NAJWAŻNIEJSZE UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA NA POZIOMIE REGIONU ... 10
2.4.1. Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze ... 11
2.4.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego ... 12
2.4.3. Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023–2027 ... 13
2.4.4. Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023-2027 ... 13
2.4.5. Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022–2025 ... 14
2.4.6. Strategia Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030 ... 14
2.4.7. Program opieki nad zabytkami Powiatu Pruszkowskiego na lata 2023-2026 ... 15
2.5. NAJWAŻNIEJSZE UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA ... 16
2.5.1. Strategia Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021 – 2030 ... 16
2.5.2. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Pruszkowa ... 18
2.5.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego ... 21
2.5.4. Gminny Program Rewitalizacji Miasta Pruszkowa na lata 2016-2026 ... 23
3. DIAGNOZA ZASOBU I STANU ZACHOWANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W PRUSZKOWIE ... 25
3.1. CHARAKTERYSTYKA GMINY ... 25
3.2. ZABYTKI WPISANE DO GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW PRUSZKOWA ... 28
3.2.1. Zabytki nieruchome ... 28
3.2.2. Zabytki archeologiczne ... 33
3.3. CHARAKTERYSTYKA I ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY ... 33
3.3.1. Zabytki archeologiczne ... 33
3.3.2. Zabytki nieruchome ... 34
3.3.3. Zabytki ruchome ... 47
3.3.4. Walory kulturowe i historyczne ... 47
3.3.5. Dziedzictwo kulturowe ... 51
3.3.6. Miejsca pamięci oraz cmentarze i mogiły wojenne ... 62
3.4. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MIASTA ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ ... 65
4. ZAŁOŻENIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI PRUSZKOWA ... 67
4.1. CEL GŁÓWNY ... 67
4.2. PRIORYTETY I DZIAŁANIA ... 67
5. ZARZĄDZANIE PROGRAMEM ... 71
5.1. REALIZATORZY I PODMIOTY WSPÓŁPRACUJĄCE WE WDRAŻANIU PROGRAMU ... 71
5.2. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU ... 71
5.2.1. Unijne ... 72
5.2.2. Krajowe ... 81
5.2.3. Regionalne ... 85
5.2.4. Fundacje ... 85
5.2.5. Pozostałe formy wsparcia ... 87
5.3. ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI (MONITORING I EWALUACJA) ... 88
6. SŁOWNIK POJĘĆ ... 92

7. SPIS MAP, TABEL, ZDJĘĆ I SCHEMATÓW 94
7.1. SPIS MAP 94
7.2. SPIS TABEL 94
7.3. SPIS ZDJĘĆ 94
7.4. SPIS SCHEMATÓW 94
8. ZAŁĄCZNIKI. 95
8.1. WYKAZ ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW 95
8.2. WYKAZ ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW 98

1. Wprowadzenie

Zachowanie i ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego ma kluczowe znaczenie dla kulturowej identyfikacji, budowania wartości i poczucia tożsamości mieszkańców, a także planowania społeczno-gospodarczego rozwoju wykorzystującego kapitał bazujący na lokalnych zasobach.

Niniejszy dokument został opracowany w związku z obowiązkiem wynikającym z art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r.

Opracowanie programu można podzielić na trzy kluczowe fazy:

- **Fazę poznawczą** – polegającą na zebraniu i analizie istniejących dokumentów o charakterze strategicznym i planistycznym, opracowanych na poziomie kraju, województwa, powiatu, gmin, a także rozpoznaniem zasobu dziedzictwa kulturowego powiatu i gmin.
- **Fazę analiz i wniosków** – polegającą na analizie stanu dziedzictwa w oparciu o zebrane w fazie poznawczej dane oraz określenie szans i zagrożeń, dla zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego.
- **Fazę programowania** – polegającą na sformułowaniu założeń strategicznych programu wraz ze wskazaniem źródeł finansowania i opracowaniem systemu monitoringu i ewaluacji.

W programie przedstawione zostały zagadnienia prawne związane z ochroną zabytków i kluczowe dokumenty związane z przedmiotowym tematem na poziomie państwa, województwa powiatu oraz gminy. W programie dokonano diagnozy zasobu i stanu zachowania dziedzictwa kulturowego na terenie miasta Pruszkowa. W celu ustalenia celów, priorytetów oraz kluczowych działań w opiece nad zabytkami dokonano analizy SWOT. Ponadto podniesiono kwestie dotyczące zarządzania programem, w tym wskazano realizatorów oraz podmioty współpracujące we wdrażaniu programu, możliwe źródła finansowania oraz sposoby monitoringu i ewaluacji programu.

Program opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym województwa mazowieckiego Prezydent sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Miasta. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Wskazane w obecnym dokumencie kierunki działań są zgodne z krajowymi, wojewódzkimi i gminnymi dokumentami programowymi oraz odpowiadają aktualnym ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce.

2. Uwarunkowania i realizacja programu

2.1. Podstawa prawna opracowania programu opieki nad zabytkami

Obowiązek sporządzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami wynika z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Zgodnie z ww. artykułem, prezydent miasta sporządza program na okres 4 lat.

Art. 21. ww. ustawy warunkuje, że podstawą do sporządzania programu opieki nad zabytkami przez gminę jest ewidencja zabytków, której sposób prowadzenia szczegółowo określa Załącznik do obwieszczenia Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r.

2.2. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

Ochrona zabytków została zadeklarowana jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków stanowi ustawowe zadanie samorządów na poziomie wojewódzkim, powiatowym i gminnym.

Kluczowym aktem prawnym, stanowiącym podstawę krajowych regulacji w zakresie ochrony zabytków, jest ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami, należy uwzględnić przede wszystkim:

Tabela 1. Kluczowe przepisy Ustawy o Ochronie Zabytków i Opiece nad Zabytkami w kontekście opracowania programu ochrony zabytków.

przepis	**zakres**
art. 3	Definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie, w tym m.in.: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.
art. 4	Wskazuje, że ochrona zabytków polega na podejmowaniu, w szczególności przez organy administracji publicznej, działań mających na celu: „Zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.
art. 5	Określa na czym polega opieka nad zabytkiem sprawowana przez właściciela, wskazując na zapewnienie warunków: „naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku, oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.
art. 6	Stanowi dopełnienie art. 3 będąc katalogiem otwartym zabytków objętych ochroną prawną. Zgodnie z ust. 1, ochronie i opiece, bez względu na stan zachowania, podlegają: zabytki nieruchome, zabytki ruchome, zabytki archeologiczne. Ust. 2 stanowi, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.
art. 7	Określa formy ochrony zabytków, do których zaliczono: wpis do rejestru zabytków; uznanie za pomnik historii; utworzenie parku kulturowego; ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji

przepis	zakres
	o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.
art. 16 ust. 1	Wskazuje radę gminy jako organ tworzący park kulturowy na podstawie uchwały, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem utworzenia parku kulturowego jest ochrona krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
art. 17	Określa zakazy i ograniczenia, które mogą być ustanowione na terenie parku kulturowego.
art. 18	Zakłada obowiązek uwzględniania przy sporządzaniu i aktualizacji analiz oraz studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego, wydaniu decyzji administracyjnych, związanych z ustaleniem lokalizacji lub realizacji inwestycji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także zapisów zawartych w programach opieki nad zabytkami.
art. 19	Wskazuje na konieczność uwzględnienia w procesie tworzenia dokumentów planistycznych ochrony: zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych. Ponadto nakazuje uwzględnienie w dokumentach planistycznych zapisów programu opieki nad zabytkami oraz dopuszcza ustalenie, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej, obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.
art. 20	Zakłada konieczność uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
art. 21	Wskazuje, że podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest ewidencja zabytków.
art. 22	Określa kompetencje do prowadzenia ewidencji zabytków na poziomie krajowym, wojewódzkim i gminnym, oraz określa jakie zabytki powinny znaleźć się w gminnej ewidencji zabytków.
art. 89	Określa organy ochrony zabytków: minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w którego imieniu, zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków; wojewoda, w którego imieniu, zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Źródło: opracowanie własne.

Ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami uzupełniają akty wykonawcze – rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dotyczące poszczególnych zagadnień związanych z ochroną i opieką nad zabytkami. W części z nich znajdują się regulacje obowiązujące również administrację samorządową[1].

[1] Do najważniejszych – z punktu widzenia administracji samorządowej – aktów wykonawczych do u.o.z. można zaliczyć:

- R*ozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem*
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.
- *Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków.*
- *Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 września 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.*
- *Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.*

Zadania gminy z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są także w ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. W art. 7 ust. 1 pkt. 9 wskazano, że: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (…) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami". Natomiast zgodnie z art. 7 ust. 1 pkt. 15 cytowanej ustawy zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego jest utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych – co wskazuje w przypadku zabytków, do których tytuł prawny gmina posiada, na konieczność prowadzenia w zależności od potrzeb prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tych obiektach.

Z zapisów ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wynika dla gminy obowiązek uwzględniania wymagań ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej w sporządzanych przez gminę aktach planowania przestrzennego takich jak plan ogólny i miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego oraz w decyzjach o ustaleniu lokalizacji celu publicznego i decyzjach o warunkach zabudowy.

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych,
- ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach.

Warto także zaznaczyć, że problematyka ochrony zabytków, jako ważne zagadnienie dziedzictwa kulturowego, znalazła się również w wielu międzynarodowych konwencjach ratyfikowanych także przez Polskę. Należą do nich m.in.:

- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 14 maja 1954 r., przyjęta na Konferencji Międzynarodowej w Hadze oraz Drugi Protokół z 26 marca 1999 r. o ochronie i poszanowaniu dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych (błękitna tarcza).
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16 listopada 1972 r., zobowiązująca do ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i przekazania przyszłym pokoleniom swojego dziedzictwa kulturowego.
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego z 16 stycznia 1972 r., stanowiąca, że dziedzictwo archeologiczne stanowi źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument działań historycznych i naukowych".
- Europejska konwencja krajobrazowa z 22 października 2000 r., dotycząca wdrażania polityki ochrony krajobrazu jako dziedzictwa kulturowego, zwracająca uwagę na współpracę na szczeblu regionalnym i lokalnym dotyczącą m.in. krajobrazu transgranicznego.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego z 20 października 2005 r., dotycząca ochrony różnorodności form wyrazu kulturowego, tworzenia warunków rozwoju kultur i swobodnego oddziaływania na płaszczyźnie lokalnej, krajowej, międzynarodowej.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r., ratyfikowana przez Polskę 8 lutego 2011 r.

2.3. Najważniejsze uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa na poziomie krajowym

2.3.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad zabytkami Miasta Pruszkowa na lata 2024-2027 jest zgodny z założeniami polityki państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Polityka ta została zawarta w głównych dokumentach strategicznych powstających na poziomie krajowym[2] takich jak:

Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) została przyjęta Uchwałą Rady Ministrów z 14 lutego 2017 r.

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju jest instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa. W jednolitym systemie programowym przedstawia cele do realizacji w horyzoncie roku 2020 i 2030, określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągania oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR. Wdrażanie tych projektów oraz stopień realizacji celów rozwojowych, określony wskaźnikami, będzie przedmiotem rozbudowanego systemu monitoringu i ewaluacji. Pozwoli to na zarządzanie realnymi procesami w gospodarce – i, w miarę potrzeb, aktualizowanie zarówno listy, jak i zakresu projektów[3].

W części IV dokumentu – Kierunki interwencji w pkt. 4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej uznano, że: Inwestycje w kulturę wpływają nie tylko na ekonomiczny rozwój i wzrost konkurencyjności, ale także na wzmocnienie kapitału społecznego. Inwestowanie w ochronę dziedzictwa, rozwój i modernizację infrastruktury kultury oraz edukację kulturalną – kształcenie odbiorcy i jego kulturowych kompetencji przyczynia się do rozwijania kultury i innowacyjności. Dzięki tym kompetencjom i uczestnictwu w kulturze społeczeństwo buduje z jednej strony tożsamość, szacunek do tradycji, poczucie przynależności do wspólnoty i jej historii, z drugiej zaś kreatywność, innowacyjność, otwartość i tolerancyjność[4].

Wśród działań zaplanowanych do realizacji do 2030 r. znalazły się m.in.:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

- Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam" w dostępie do kultury[5].

[2] Analizie poddano wyłączenie dokumenty z aktualnym horyzontem czasowym ich obowiązywania

[3] *Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju…*, s. 6.

[4] *Ibidem, s. 216.*

[5] *Ibidem.*

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kreatywność) 2030 została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. Cel głównym Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków, który odnosi się do zagadnień jednego z obszarów wpływających na osiągnięcie celów Strategii na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju: Kapitał ludzki i społeczny.

Dokument jest również powiązany z realizacją działań wskazanych w poszczególnych obszarach dla wszystkich trzech celów szczegółowych Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Cel główny Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 doprecyzowują trzy cele szczegółowe:

Cel szczegółowy 1: Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne, poprzez usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami;

Cel szczegółowy 2: Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich, poprzez tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę;

Cel szczegółowy 3: Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju, poprzez wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwoju kompetencji zawodowych na rzecz branż kreatywnych.

2.3.2. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

Zgodnie z u.o.z.: W celu stworzenia warunków niezbędnych do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego inicjuje i opracowuje, przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków, krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 84). Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest uchwalany przez Radę Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 86), na okres 4 lat (art. 85 ust. 2). W krajowym programie ochrony zabytków i opiece nad zabytkami określa się, w szczególności, cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji (art. 85 ust. 1).

Obecnie obowiązuje przyjęty przez Radę Ministrów Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026[6]. Głównym celem Programu jest "Zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce", który będzie realizowany przez trzy cele szczegółowe oraz przypisanych im osiem kierunkowych działań tzn.:

1. Weryfikacja wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości, realizowanego poprzez podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju, ochronę zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, realizację międzynarodowych zobowiązań.

2. Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków, w tym cyfryzacja procesów administracyjnych, wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków oraz reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami.

[6] Uchwała Nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026"

3. Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja), w ramach którego przewidziano: wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych, edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

W sposób bezpośredni jednostkom samorządu terytorialnego dedykowane są dwa kierunki działań i zaplanowane w ich obszarze projekty to jest:

Kierunek działań 1.2: Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości - Wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych. Zasadniczym celem zadania jest wzmocnienie oraz usprawnienie ochrony i opieki nad zabytkami na poziomie lokalnym przez wsparcie samorządów w zakresie opracowywania planów ochrony parków kulturowych i zarządzania nimi. Parki kulturowe są jedną z form ochrony zabytków i ochrony krajobrazu kulturowego, stanowią ważne narzędzie zarządzania dziedzictwem kulturowym na poziomie lokalnym. Ich ustanowienie powinno wynikać z dobrego rozeznania dziedzictwa kulturowego w gminie oraz ze świadomości istnienia wyróżniającego się krajobrazu kulturowego wartego specjalnej ochrony. Dlatego powinno być decyzją przemyślaną i dobrze uzasadnioną, jak chce tego ustawodawca, a także konsultowaną ze społecznością lokalną i pozytywnie zaopiniowaną przez WKZ. Konsekwencją podjęcia uchwały powołującej park kulturowy jest konieczność przygotowania w uzgodnieniu z WKZ planu ochrony parku. Taki plan wymaga również zatwierdzenia przez Radę Gminy.

Kierunek działania 3.1: Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych, a w nim działanie polegające na wsparciu procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami. Zaplanowano w nim, że wsparcie przeciwdziałania zmianom klimatycznym na poziomie lokalnym zostanie opracowane w postaci zaktualizowanej wiedzy dotyczącej tworzenia modelowych gminnych programów opieki nad zabytkami oraz w odniesieniu do właścicieli zabytków lub inwestorów przekształcających tradycyjny krajobraz historyczny w ramach nowych inwestycji, jako poradnik zawierający współczesne projekty domów pozytywnie korespondujące z otaczającą zabudową zabytkową. Konieczne będzie także uwzględnienie zmian wynikających z nowelizacji ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

Dokumenty na poziomie krajowym dotyczące opieki i ochrony nad zabytkami w sposób ogólny wyznaczają kierunki działań programu gminnego.

Dokumenty strategiczne na poziomie terytorialnie niższym nawiązują do wskazań na poziomie regionu. Również program opieki nad zabytkami dla Miasta Pruszkowa został sporządzony w nawiązaniu do głównych założeń tych dokumentów.

2.4. Najważniejsze uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa na poziomie regionu

W procesie zarządzania dziedzictwem kulturowym Miasto Pruszków kieruje się wytycznymi zawartymi w wojewódzkich dokumentach strategicznych i programowych, które obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla rozwoju województwa mazowieckiego. Do najważniejszych dokumentów na poziomie województwa należą:

- *Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze;*
- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego;*
- *Strategii rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023-2027;*
- *Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023-2027;*
- *Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025.*

Ponadto z uwagi na położenie Pruszkowa w obszarze metropolitalnym Warszawy, obejmującym swym zasięgiem Warszawę i sąsiadujące z nią gminy – łącznie 70 (Region NUTS 2 Warszawski Stołeczny) analizie pod kątem wytycznych poddano również kluczowy dokument na poziomie metropolitalnym tj.:

- *Strategię Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030.*

2.4.1. Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze

Dnia 24 maja 2022 r. Sejmik Województwa Mazowieckiego przyjął Strategię rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze.[7] Jest to kolejna edycja podstawowego dokumentu strategicznego regionu, określającego długofalową wizję rozwoju województwa, jak też średniookresowe kierunki działań, w tym obejmujące dziedzictwo kulturowe.

Jako cel główny ww. strategii wskazano: Zapewnienie wysokiej jakości życia poprzez trwały i zrównoważony przestrzennie rozwój województwa służący wzrostowi znaczenia regionu w Europie i na świecie, przy poszanowaniu zasobów środowiska. Realizacja tego celu nastąpi m.in. poprzez cel szczegółowy Mazowsze bogate kulturowo dla którego przypisano kierunki i działania z obszaru Kultura i Dziedzictwo tj.:

- Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego, realizowany przez działania tj.:
  - Wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych, rewaloryzacyjnych), rewitalizacja obiektów i obszarów zabytkowych oraz kulturowych;
  - Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych;
  - Inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego.
- Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego, potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju gospodarczego i promocji województwa, realizowany przez działania tj.:
  - Zwiększenie atrakcyjności turystycznej w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze;
  - Rozwój infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej;
  - Wspieranie rozwoju różnych form turystyki, produktów oraz wydarzeń turystycznych;
  - Wspieranie działalności stowarzyszeń i organizacji, w tym o znaczeniu międzynarodowym;
  - Ochrona, pielęgnowanie i promowanie spuścizny kulturowej (materialnej i niematerialnej), w tym podnoszenie świadomości kulturowej;
  - Kreowanie ośrodków i kształtowanie regionalnej tożsamości kulturowej
  - Wspieranie i promocja różnorodności kulturowej;
  - Wspieranie przedsiębiorczości i współpracy w obszarze kultury, dziedzictwa kulturowego i turystyki.
- Upowszechnianie kultury i twórczości, realizowany przez działania tj.:
  - Rozwój infrastruktury kultury, wydarzeń i projektów kulturalnych;
  - Wspieranie rozwoju edukacji kulturalnej i artystycznej;
  - Wspieranie rozwoju przemysłu kreatywnego;
  - Wzmacnianie uczestnictwa w kulturze, w tym poprzez technologię cyfrową (e-kultura, digitalizacja).
- Kreowanie miast i wsi jako centrów aktywności kulturalnej i turystycznej, realizowany przez działania tj.:

[7] Uchwała 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. w sprawie Strategii rozwoju województwa mazowieckiego 2030+

- Wspieranie ośrodków miejskich i wiejskich w upowszechnianiu potencjału kultury wraz z rozwojem funkcji turystycznych;
- Promowanie potencjału kulturowego Warszawy.

W Strategii wskazano m.in., że Kluczowe znaczenie dla zachowania zasobów dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń ma ochrona zabytków i obiektów odznaczających się dużą wartością historyczną i kulturową. Konieczna jest ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego poprzez wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych i rewaloryzacyjnych). W celu utrzymania obiektów zabytkowych i kulturowych w jak najlepszym stanie i zahamowania procesów degradacji należy zwrócić szczególną uwagę na rewitalizację obiektów i obszarów oraz ich adaptację do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych. Istotna jest również inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego. Szczególne wsparcie w tym zakresie powinno dotyczyć zabytków objętych różnymi formami ochrony prawnej, m.in. pomników historii czy parków kulturowych.

Niezbędna jest ochrona, pielęgnowanie i promowanie zróżnicowanej spuścizny kulturowej województwa, w tym podnoszenie świadomości kulturowej oraz wspieranie i promocja różnorodności kulturowej (m.in. dziedzictwa kulinarnego).

Zwiększanie atrakcyjności turystycznej województwa powinno być realizowane poprzez wykorzystanie potencjału przyrodniczego i kulturowego (z zastosowaniem rozwiązań sprzyjających ochronie środowiska naturalnego), a także rozwój infrastruktury kulturalnej, turystycznej i okołoturystycznej, co przyczyni się do rozwoju gospodarczego i promocji województwa. Szczególne znaczenie mają działania związane z zagospodarowywaniem terenów wokół rzek, zbiorników wodnych oraz obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym takich jak parki kulturowe. Istotnym elementem będzie też budowa lub modernizacja infrastruktury podmiotów świadczących usługi sanatoryjne, uzdrowiskowe i inne usługi wyspecjalizowane. Ważne jest również wykorzystanie i zagospodarowanie w tym zakresie przestrzeni publicznych. Ponadto wykorzystując potencjał przyrodniczo-kulturowy powinny być tworzone i rozwijane trasy i szlaki turystyczne, w tym tematyczne, oraz marki i produkty turystyczne, w tym sieciowe. Istotne jest również zwiększenie dostępności do bazy noclegowej oraz obiektów i atrakcji turystycznych dla wszystkich uczestników ruchu turystycznego, w tym dla osób ze szczególnymi potrzebami i niepełnosprawnościami.

Ponadto, w dokumencie znajdują się zapisy wskazujące, że zasoby przyrodnicze i kulturowe województwa stwarzają możliwości rozwoju turystyki aktywnej i wypoczynkowej oraz kulturowej i biznesowej opartej o obiekty poprzemysłowe i muzea m.in. Pruszkowa.

2.4.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego

Obowiązujący Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego został przyjęty 19 grudnia 2018 r.[8] Dokument zawiera szereg zapisów, które bezpośrednio lub pośrednio mogą mieć zastosowanie w realizacji zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego (w tym zabytków), czyli prowadzeniu polityki publicznej w tym zakresie przez władze Miasta Pruszkowa.

Analizy i cele zawarte w ww. dokumencie z uwagi na położenie Pruszkowa powinny być rozpatrywane w dwóch ujęciach - wojewódzkim i metropolitarnym - tj. Warszawy i obwarzanka gmin wokół niej.

W kontekście formułowania i realizacji Gminnego Programu Opieki nad zabytkami Miasta Pruszkowa na lata 2024-2027, szczególnie istotne są zapisy związane z dziedzictwem kulturowym i krajobrazem kulturowym ujęte w dwóch rozdziałach tj. dla całego województwa rozdział

[8] Uchwała 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r. w sprawie Planu zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego

2.11. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego, a dla metropolii rozdział 3.10. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego.

2.4.3. Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023–2027

Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023-2027 stanowi główny, kierunkowy i wieloletni instrument zarządzania rozwojem kultury przez Samorząd Województwa Mazowieckiego.[9]

Jako misję polityki kulturalnej województwa mazowieckiego wyznaczono ideę, że „Kultura włącza każdego". Dokument obejmuje trzy obszary:

- Mazowieckie podmioty kultury (wartość instytucjonalna),
- Mieszkaniec i gość województwa mazowieckiego (wartość integralna),
- Współpraca międzysektorowa w województwie mazowieckim (wartość instrumentalna).

Będą one realizowane za pomocą 3 celów strategicznych, z których wynika 8 celów operacyjnych:

A. Aktywne podmioty kultury
- A.1. Wzmacnianie mazowieckich kadr kultury;
- A.2. Wspieranie i promocja mazowieckich środowisk twórczych.

B. Kultura blisko odbiorcy
- B.1. Wzmacnianie kapitału kulturowego;
- B.2. Niwelowanie barier uczestnictwa;
- B.3. Wzmacnianie edukacji i animacji kulturowej.

C. Kultura buduje region
- C.1. Zarządzanie wiedzą o kulturze w regionie;
- C.2. Ochrona i upowszechnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu;
- C.3. Kultura integruje, w tym współpraca z innymi sektorami (jak turystyka, edukacja, pomoc społeczna).

Miasto Pruszków ani instytucje kultury działające na jego terenie, nie zostały w sposób szczególny wskazane w ww. dokumencie. Jednakże zarządzanie tym obszarem przez samorząd lokalny, musi uwzględniać wytyczne dokumentu wojewódzkiego.

2.4.4. Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023-2027

Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023–2027 ma na celu podnoszenie jakości usług turystycznych oraz budowę systemu wsparcia markowych produktów turystycznych Mazowsza.[10]

Celem strategii jest stworzenie klarownej i efektywnej ścieżki rozwoju turystyki w Województwie Mazowieckim na nadchodzące lata.

Misją mazowieckiej turystyki jest atrakcyjna oferta turystyczna, służąca wzrostowi znaczenia regionu na turystycznej mapie Polski i Europy, przy poszanowaniu zasobów środowiska naturalnego.

Wyzwania, stojące przed turystyką regionu, zostały pogrupowane w ramach czterech celów strategicznych:

1. wyraziste i uporządkowane wewnętrznie produkty turystyczne,
2. zintegrowany marketing turystyczny,

[9] Uchwała nr 155/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r. w sprawie przyjęcia dokumentu pn. „Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023-2027"
[10] Uchwała nr 157/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r. w sprawie przyjęcia dokumentu pn. „Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023-2027"

3. wzmocnienie zaplecza rozwoju turystyki,
4. synergia działań turystyki z innymi sektorami.

Wyżej wskazane wyzwania powinny być realizowane i uszczegóławiane w samorządach lokalnych, w tym w Pruszkowie, z uwagi na ich kompleksowe podejście w zakresie turystyki, także tej silnie związanej z dziedzictwem kulturowym.

2.4.5. Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022–2025

W Województwie Mazowieckim obowiązuje aktualny program opieki nad zabytkami na lata 2022–2025[11]

Misją programu - utrzymaną z dokumentu z lat poprzednich - jest:" Podniesienie skuteczności opieki nad zabytkami i dziedzictwem niematerialnym w województwie mazowieckim",

Założono, że będzie ona realizowana w ramach trzech obszarów strategicznych i przypisanych do nich celów tj.:

A. Edukacja kształtująca świadomość i postawy,

W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele związane z kształtowaniem wiedzy, świadomości i postaw pożądanych z punktu widzenia opieki nad zabytkami i troski o dziedzictwo. Zidentyfikowano dwa takie cele:

- Cel A.1. Wsparcie edukacyjne samorządów lokalnych i właścicieli zabytków;
- Cel A.2. Kształtowanie postawy zainteresowania dziedzictwem.

B. Optymalizacja systemu dostępu właścicieli zabytków do środków.

W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele związane ze zwiększeniem efektywności finansowania opieki nad zabytkami. Zidentyfikowano dwa takie cele:

- Cel B.1. Zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich
- Cel B.2. Dbałość o zabytki własne województwa

C. Wypracowanie skutecznych narzędzi działania.

W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele skierowane na wzmocnienie skutecznej ochrony najbardziej wrażliwego dziedzictwa przed zniszczeniem i współpracy międzysektorowej dla ratowania zabytków. Zidentyfikowano dwa takie cele:

- Cel C.1. Ograniczanie ryzyka utraty najbardziej zagrożonych elementów dziedzictwa
- Cel C.2. Wzmocnienie potencjału promocyjnego zabytków.

2.4.6. Strategia Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030

Strategia Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030 obejmuje Warszawę oraz 70 gmin współtworzących Obszar Metropolitalny Warszawy (OMW).[12] Misja rozwoju OMW została sformułowana w następujący sposób: wykorzystanie efektów synergii działań JST podejmowanych w celu podnoszenia jakości życia mieszkańców oraz atrakcyjności obszaru. Misja ta jest osiągana poprzez kreowanie nowoczesnych rozwiązań funkcjonalnych i bogatej oferty kulturalno-rekreacyjnej, stworzenie sprzyjających i unikatowych warunków do efektywnej współpracy pomiędzy biznesem a nauką oraz prowadzenia działalności gospodarczej, zarówno

[11] Uchwała nr 169/21 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 21 grudnia 2021 r. w sprawie „Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022 – 2025"

[12] Obecnie trwają prace nad nową strategią metropolii warszawskiej tj. Strategią rozwoju metropolii warszawskiej do 2040 roku

przez inwestorów krajowych, jak i zagranicznych. Urzeczywistnieniu jej będzie służyć pięć celów, z których dwa dotykają zagadnień dziedzictwa kulturowego tj.

- Ład przestrzenny, oparty na kompleksowym planowaniu, zapewniającym komplementarność funkcji, estetykę, wykorzystanie istniejących potencjałów oraz uwzględniającym zrównoważony rozwój.

Kształtowanie ładu przestrzennego powinno przede wszystkim opierać się na kompleksowym planowaniu, które uwzględnia potrzeby całego obszaru metropolitalnego i potencjał jego różnorodności. Procesy planowania muszą mieć na względzie harmonię, estetykę komplementarność poszczególnych struktur przestrzenno-funkcjonalnych: obszarów mieszkalnych, obszarów usług i biznesu, obszarów kulturalno-artystycznych, obszarów komunikacyjnych, obszarów rekreacyjnych, obszarów cennych przyrodniczo. Przy braku na dzień dzisiejszy rozwiązań ustawowych tworzących podstawę prawną do ścisłej współpracy tak dużej grupy JST (tzw. ustawa metropolitalna) wydaje się konieczne wspólne dla OMW wypracowanie i uzgodnienie zasad postępowania w planowaniu i zarządzaniu przestrzeniami publicznymi w oparciu o wyrażaną wolę współpracy. Przy tak dużej grupie JST możliwe jest stworzenie zbioru dobrych praktyk, wzajemne korzystanie z wiedzy i doświadczeń oraz uzgodnienie wspólnych założeń jako bazy do pogłębiającej się współpracy metropolitalnej. Finalnym efektem pogłębiającej się koordynacji powinno być całkowite uwspólnienie planowania w perspektywie do 2020 r., a następnie pełna koordynacja głównych procesów inwestycyjnych w OMW do 2030 r. Realizacja celu ma bezpośrednie przełożenie na wzrost jakości życia mieszkańców OMW. W istotny sposób przyczynia się do podniesienia atrakcyjności obszaru metropolitalnego z perspektywy wyboru miejsca do osiedlania się, a także lokowania inwestycji.

- Zintegrowana, atrakcyjna oferta spędzania czasu wolnego, wykorzystująca potencjał przyrodniczy, kulturalny i historyczny OMW.

Obszar metropolitalny ze względu na swój wyjątkowy, stołeczny charakter pełni rolę kluczowego, krajowego ośrodka kultury wysokiej. W tym kontekście istotne jest zaproponowanie kompleksowej oferty kulturalnej nakierowanej na wydłużenie/intensyfikację pobytu turystów, m.in. poprzez dopasowanie oferty noclegowej do różnych grup potencjalnych odbiorców.

2.4.7. Program opieki nad zabytkami Powiatu Pruszkowskiego na lata 2023-2026

Obowiązujący "Program opieki nad zabytkami Powiatu Pruszkowskiego na lata 2023-2026" został zatwierdzony Uchwałą Rady Powiatu Pruszkowskiego z dnia 29 listopada 2022 r.[13]

Powiatowy Program Opieki nad zabytkami jest dokumentem o charakterze strategicznym, określającym zasadnicze kierunki działań mających na celu zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego, a także w miarę możliwości, poprawę jego stanu.

Przedmiotem Powiatowego Programu opieki nad zabytkami Powiatu Pruszkowskiego jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu pruszkowskiego. Celem niniejszego opracowania jest wyznaczenie głównych kierunków i zdefiniowanie zadań podejmowanych na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Program obejmuje obszar administracyjny powiatu, ze szczególnym uwzględnieniem miejsc lokalizacji zabytków, krajobrazu kulturowego oraz pozostałych elementów zasobu kulturowego.

Wśród zabytków mających szczególne znaczenie dla powiatu, z terenu Pruszkowa wskazano:

- Pałacyk Potulickich,

[13] Uchwała nr L.404.2022 Rady Powiatu Pruszkowskiego z dnia 29 listopada 2022 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pruszkowskiego na lata 2023-2026"

- Pałacyk "Sokoła",
- Pałac Teichfelda,
- Zespół przemysłowy Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego,
- Park z zespołu pałacowo- parkowego Potulickich,
- Park (arboretum) w zespole ogrodniczym Hosera,
- Park przy Zespole Psychiatrycznej Opieki Zdrowotnej w Pruszkowie – Tworki,
- Kościół p.w. św. Kazimierza,
- Kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP.

Jednocześnie w dokumencie, podczas oceny stanu dziedzictwa kulturowego powiatu jako słabą stronę, wskazano zły stan techniczny części z wyżej wskazanych obiektów. Ponadto wymieniono również m.in. brak opracowanych gminnych programów opieki nad zabytkami przez większość gmin powiatu, brak aktualnych gminnych ewidencji zabytków dla wszystkich gmin powiatu, niewystarczająca promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu jako produktu turystycznego, niedostateczne oznakowanie zabytków, niewystarczające środki finansowe w budżetach samorządów na renowacje zabytków.

W celu minimalizacji ww. deficytów wyznaczono dwa priorytety oraz w ich ramach cztery kierunki działań i 18 działań, które je zrealizują, tzn.:

Priorytet I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego:

Kierunek 1: Zapewnienie warunków prawnych i organizacyjnych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, w szczególności zabytków stanowiących własność Powiatu Pruszkowskiego

Kierunek 2: Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania, w szczególności stanowiących własność Powiatu Pruszkowskiego

Priorytet II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców:

Kierunek 1: Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu.

Kierunek 2: Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym powiatu.

2.5. Najważniejsze uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa

2.5.1. Strategia Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021 – 2030

Strategia Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021-2030[14] jest podstawowym instrumentem długofalowego zarządzania Miastem. Określa ona strategiczne kierunki rozwoju Miasta w perspektywie do 2030 roku. Dokument wskazany powyżej jest nadrzędnym względem innych dokumentów planistyczno-strategicznych obowiązujących w Mieście Pruszków. Sformułowane zostały w niej 3 cele strategiczne, którymi są:

1. Atrakcyjna przestrzeń, dostępna i spójna terytorialnie
2. Zrównoważony rozwój gospodarki oparty na zasobach środowiska przyrodniczego

[14] Przyjęta Uchwałą Nr XLIII.428.2021 Rady Miasta Pruszkowa z dnia 26 sierpnia 2021 roku w sprawie przyjęcia "Strategii Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021-2030"

3. Aktywne społeczeństwo korzystające z kompleksowej oferty społecznej

Cele strategiczne będą osiągnięte poprzez realizację celów operacyjnych, które zaprezentowano w tabeli poniżej.

CELE STRATEGICZNE:					
CEL I: Atrakcyjna przestrzeń, dostępna i spójna terytorialnie		CEL II: Zrównoważony rozwój gospodarczy oparty na zasobach środowiska przyrodniczego		CEL III: Aktywne społeczeństwo korzystające z kompleksowej oferty społecznej	
CELE OPERACYJNE:					
1.1.	Funkcjonalna infrastruktura drogowa	2.1.	Partnerski rozwój biznesu i przedsiębiorczości	3.1.	Społeczeństwo obywatelskie
1.2.	Nowoczesna, atrakcyjna i estetyczna przestrzeń publiczna	2.2.	Proekologiczne Miasto	3.2.	Wysoka jakość opieki, edukacji i wychowania
1.3.	Ekologiczny transport publiczny	2.3.	Zmodernizowany system gospodarowania odpadami	3.3.	Atrakcyjna, nowatorska i odpowiadająca na zapotrzebowanie mieszkańców oferta spędzania czasu wolnego
1.4.	Bezpieczne Miasto			3.4.	Pozytywny wizerunek Miasta

Źródło: Strategia Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021 – 2030, s. 27

Zarządzanie obszarem zgodnym zakresem z Gminnego Programu Opieki nad zabytkami Miasta Pruszkowa na lata 2024-2027 przewidziano w ramach celu operacyjnego 1.2. Nowoczesna, atrakcyjna i estetyczna przestrzeń publiczna, dla którego zaplanowano określone kierunki działań i rezultaty ich realizacji.

CEL STRATEGICZNY I: ATRAKCYJNA PRZESTRZEŃ, DOSTĘPNA I SPÓJNA TERYTORIALNIE			
CEL OPERACYJNY	KIERUNKI DZIAŁAŃ	OCZEKIWANE REZULTATY PLANOWANYCH DZIAŁAŃ	WSKAŹNIKI OSIĄGNIĘCIA DZIAŁAŃ
1.2. NOWOCZESNA, ATRAKCYJNA I ESTETYCZNA PRZESTRZEŃ PUBLICZNA	• Poprawa ładu przestrzennego • Ochrona oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego • Dostosowanie przestrzeni publicznej do wymagań wszystkich mieszkańców, w tym likwidacja barier architektonicznych • Modernizacja i budowa zasobu mieszkaniowego Miasta • Rewitalizacja terenów zieleni i rekreacyjnych • Rozwój i promocja infrastruktury sportowo-	• poprawa spójności zagospodarowania przestrzennego • rozwój zabudowy mieszkaniowej z zachowaniem ładu przestrzennego • zwiększenie atrakcyjności i funkcjonalności przestrzeni, w tym dla osób o specjalnych potrzebach • przeciwdziałanie fragmentacji środowiska przyrodniczego	• udział pokrycia powierzchni miasta miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego [%] • liczba mieszkań, w których przeprowadzono roboty remontowe do liczby mieszkań w mieszkaniowym zasobie miasta [%] • udział zagospodarowanych terenów zieleni w stosunku do ogólnej powierzchni terenów zieleni [%] • wydatki na modernizację budynków użyteczności publicznej [zł]

CEL STRATEGICZNY I: ATRAKCYJNA PRZESTRZEŃ, DOSTĘPNA I SPÓJNA TERYTORIALNIE			
CEL OPERACYJNY	KIERUNKI DZIAŁAŃ	OCZEKIWANE REZULTATY PLANOWANYCH DZIAŁAŃ	WSKAŹNIKI OSIĄGNIĘCIA DZIAŁAŃ
	edukacyjno-kulturalnej, w tym termomodernizacja budynków użyteczności publicznej	• ochrona krajobrazu i racjonalne korzystanie z zasobów środowiska • poprawa stanu technicznego tkanki urbanistycznej Miasta • poprawa efektywności energetycznej budynków	

Źródło: Strategia Rozwoju Miasta Pruszkowa na lata 2021 – 2030, s. 31

2.5.2. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Pruszkowa

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego nie jest aktem prawa miejscowego, jednak ma za zadanie określać politykę przestrzenną gminy, w tym lokalne zasady zagospodarowania przestrzennego, które z kolei (na podstawie art. 9 ust. 4 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym) są wiążące przy sporządzaniu miejscowych planów.

Obecnie w Pruszkowie obowiązuje Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Pruszkowa z dnia z dnia 16 listopada 2000 r. (Nr XXVIII/309/2000 Rady Miejskiej w Pruszkowie)[15], które ma za zadanie przypisać poszczególnym celom strategicznym miejsca w przestrzeni miasta oraz gwarantować możliwości i standardy ich zrealizowania.

Jako ósmy z dziesięciu celów rozwoju miasta wyznaczonych w Studium, wskazano "Zachowanie, ochrona i rewaloryzacja przyrodniczo-kulturowo-krajobrazowych walorów gminy z wykorzystaniem ich dla celów rekreacji i wypoczynku".

W części I Studium - Uwarunkowania rozwoju, znajduje się rozdział 3.4. Uwarunkowania kulturowe. W jego opisie zawarto:

3.4.1. Zarys historii miasta - w którym przedstawiono przekrojowo najważniejsze etapy rozwoju Pruszkowa.

3.4.2. Rozwój przestrzenny miasta w przekroju historycznym - czyli przedstawienie analiz dokonanych na potrzeby opracowana studium;

3.4.3. Obiekty zabytkowe - w którym umieszczono wykaz obiektów wraz z adresem, a także uwarunkowania dokonywania inwestycji przy zabytkach.

3.4.4. Obiekty archeologiczne, wraz z wykazem stanowisk archeologicznych i zasadami inwestowania na tych obszarach.

3.4.5. Ochrona obiektów kultu i pamięci narodowej.

3.4.6. Wnioski w zakresie ochrony dóbr kultury, a w nich zapisy tj.:

1. Przyjmuje się zasadę ochrony generalnego układu urbanistycznego miasta, podstawowej siatki ulic, zachowanie i rekonstrukcję (uczytelnienie) śladów historycznego układu urbanistycznego, ciągów komunikacyjnych, układów parcelacyjnych, będących wartością kulturową obszaru.
2. Ochronę strefy centrum przed komunikacją poprzez wprowadzenie nowych połączeń o charakterze tranzytowym w północnej części miasta.

[15] W dniu 29 czerwca 2006 r. Rada Miejska w Pruszkowie podjęła Uchwałę Nr XLIV/501/06 w sprawie przystąpienia do sporządzenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Pruszkowa. Aktualizacja nie została jednak zrealizowana.

3. Ochronę wszystkich elementów środowiska i zagospodarowania przestrzennego posiadających wartość przyrodniczo-przestrzenno-kulturową:
   - objętych ochroną prawną (wg załączonych wykazów), obiektów zabytkowych, obiektów archeologicznych, pomników przyrody,
   - nie objętych ochroną prawną, a stanowiących wartość kulturową, będących elementem lokalnej tradycji, czy też lokalnego kolorytu,
   - stanowiących kolekcję, zbiory, muzea, domy tradycji lokalnej związanej z kulturą, a znajdujących się na obszarze miasta Pruszkowa.
4. Zachowanie właściwej skali zagospodarowania i prowadzenie przekształceń terenu w sposób nie niszczący lokalnego charakteru obszaru.
5. Ochronę wartości przestrzenno-przyrodniczo-kulturowych wyróżniających się krajobrazowo fragmentów Miasta, na których wszelka działalność w zakresie zagospodarowania winna być podporządkowana potrzebie zachowania tych wartości.
6. Pruszków, Żbików i Tworki, chociaż tworzyły wspólną osadę, administracyjnie należały do różnych jednostek. Wynikiem tego jest brak jednorodności przestrzennej i duże zróżnicowanie charakteru poszczególnych części miasta. Należy zachować lokalne wartości przestrzenne każdej z części miasta: Pruszków centrum, szpitalne Tworki, Żbików Stary.
7. Dotarcie do powszechnej świadomości informacji o wartościach kulturowo-przyrodniczych na obszarze Miasta Pruszków oraz stworzenie systemu ciągów pieszych i ścieżek rowerowych pozwalających na propagowanie tych wartości i ich ochronę.
8. Swoistą wartością godną kultywowania jest zwyczajowe nazewnictwo poszczególnych rejonów Miasta. Studium postuluje utrzymanie tradycyjnego nazewnictwa.

W części II Studium – Kierunki rozwoju, określony został m.in. rozdział 4.1. Kierunki zagospodarowania przestrzennego miasta Pruszkowa, a w nim zapisy tj.:

1. Podstawowym założeniem kierunków rozwoju przestrzennego Miasta Pruszkowa są:

a) Planowana sukcesywna urbanizacja obszaru Miasta z jednoczesną ochroną przed urbanizacją terenów wymagających ochrony ze względów przyrodniczo-ekologicznych i kulturowych wraz z rewaloryzacją istniejących wartości i kształtowaniem nowych układów i obszarów tworzących układ przyrodniczy miasta Pruszkowa w powiązaniu z układami o znaczeniu ponadlokalnym i regionalnym.
[...]

d) studium widzi potrzebę w maksymalnym stopniu kontynuacji dotychczasowych ustaleń planistycznych stanowiących prawo miejscowe (uchwalonych, opublikowanych planów miejscowych) z wyjątkiem ustaleń ewidentnie błędnych lub budzących podstawowe wątpliwości.

e) kompleksowe myślenie co do kierunków rozwoju Pruszkowa na tle całego urbanizowanego tzw. Pasma Zachodniego oraz Pruszkowskiego Zespołu Miejskiego obejmującego Pruszków, Piastów oraz tereny przyległe z gmin Michałowice i Brwinów.
[...]

g) Studium stwierdza, że przekształcenia gospodarcze, własnościowe i organizacyjne istniejących zakładów stwarzają możliwość przekształceń programowych, funkcjonalnych i przestrzennych miasta. Niezwykle istotne w interesie miasta jest przeprowadzenie szczegółowych analiz stopnia rzeczywistego zainwestowania i sposobu funkcjonowania oraz uwarunkowań przestrzennych, sanitarnych i sąsiedzkich istniejących przedsiębiorstw, zakładów, obszarów podlegających obecnie lub w przyszłości przekształceniom. Dotyczy to w zasadzie wszystkich zakładów i przedsiębiorstw zlokalizowanych poza terenami dzielnicy przemysłowo-składowej Gąsin. Przekształcenia własnościowe winny prowadzić i być okazją dla uzdrowienia struktury przestrzennej miasta poprzez prawidłowe zmiany programowe (część terenów zdekapitalizowanych zakładów winna zmienić swoją funkcję z przemysłowej na inną nieuciążliwą np. mieszkaniową, usługową). Przekształcenia własnościowe są okazją do funkcjonalno-przestrzennego "czyszczenia" miasta.
W studium nie znaleziono zapisów dotyczących dóbr kultury współczesnej.

Mapa 1. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Pruszkowa

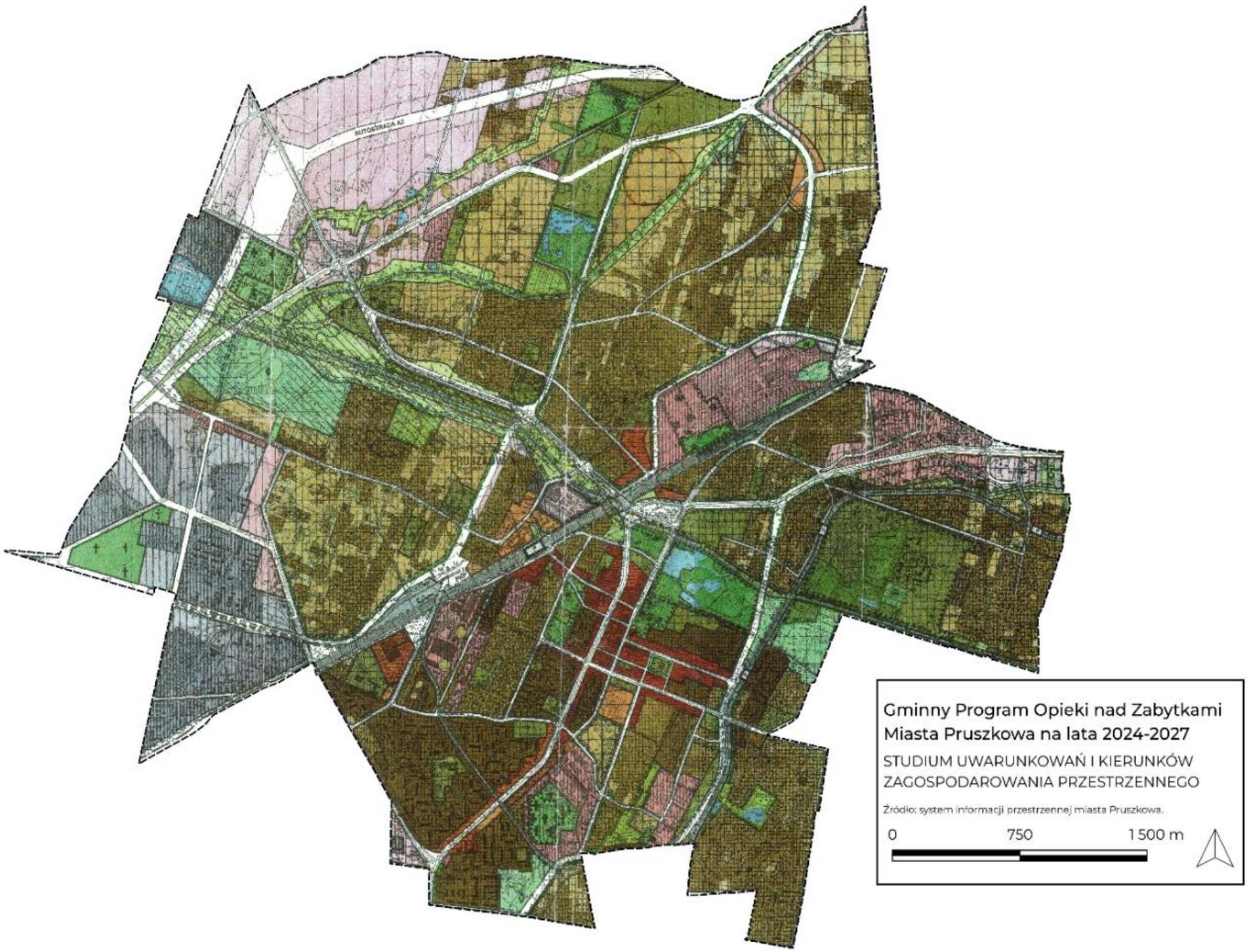

2.5.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Podstawę prawną dla realizowanych przez samorząd gminny czynności planistycznych dotyczących polityki ochrony zabytków, stanowią dwa akty prawne:

- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami wykonawczymi – określa procedurę sporządzania i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- u.o.z. wraz z aktami wykonawczymi – określa przedmiot i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi.

Obie te ustawy wraz ze szczegółowymi aktami wykonawczymi regulują tworzenie jednego z ważniejszych narzędzi prawnych w sprawowaniu ochrony nad zabytkami – miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego [dalej mpzp]. W przepisach tych określone są także kompetencje i zasady uczestnictwa wojewódzkiego konserwatora zabytków w procedurze sporządzania mpzp.

Na obszarze Miasta Pruszkowa obowiązuje 69 mpzp, w trakcie opracowywania znajduje się kolejnych 20 mpzp (dla kilku z nich procedura rozłożona jest na części). Szczegółowe informacje nt. mpzp znajdują się na stronie internetowej Biuletynu Informacji Przestrzennej Miasta Pruszkowa w zakładce Architektura i Urbanistyka - Planowanie przestrzenne.

Mpzp uwzględniają zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, zasady ochrony zabytków archeologicznych, ochronę walorów krajobrazu kulturowego, a także zasady ochrony dóbr kultury współczesnej. Zasady ochrony są zgodne z ustaleniami zawartymi w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Pruszkowa[16]. (W Studium Pruszkowa nie zidentyfikowano listy dóbr kultury współczesnej). Dla sprawowania właściwej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarze Miasta ważne jest przeprowadzenie prac planistycznych i w konsekwencji uchwalenie mpzp dla szczególnie wrażliwych obszarów.

[16] Studium zachowa moc prawną nie dłużej niż do 31 grudnia 2025 r. Ustawa o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw wprowadza reformę systemu planowania przestrzennego w Polsce. Do najważniejszych zmian należy zaliczyć wprowadzenie nowego narzędzia planistycznego – planu ogólnego, który zastąpi studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Mapa 2. Pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.

2.5.4. Gminny Program Rewitalizacji Miasta Pruszkowa na lata 2016-2026.

Gminny Program rewitalizacji dla Pruszkowa został przyjęty przez Radę Miasta Pruszkowa we wrześniu 2017 r. [17] Obszar rewitalizacji wskazany w tym dokumencie wynosi 257,479 ha, stanowiąc ok. 13,40% powierzchni miasta. Z kolei liczba mieszkańców obszaru rewitalizowanego wynosi 12 741, co stanowi 21,44% populacji miasta.

Obszar rewitalizacji podzielono na dwa główne podobszary – A oraz B, z których istotne części to obszary objęte prawną ochroną zabytków oraz wpisane do gminnej ewidencji zabytków.

Źródło: Gminny Program Rewitalizacji Miasta Pruszkowa na lata 2016-2026, s. 63

Podobszar "A" - 207,888 ha - Zgodnie ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, przeważającą część omawianego terenu stanowi zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna. W znacznej mierze są to zabytkowe kamieniczki z okresu powstawania Żbikowa bądź z okresu przed II wojny światowej. Ulica Narodowa to jeden z najlepiej zachowanych układów urbanistycznych zabudowy mieszkalnej przemysłowego Pruszkowa. W podobszarze zlokalizowany jest Szpital Kolejowy im. dr. med. W. Roeflera oraz budynek Papierni wpisany do gminnej ewidencji zabytków. Ponadto mieści się tu muzeum obozu przejściowego Dulag 121. Jednocześnie w granicach obszaru, po zachodniej stronie jednostki ewidencyjnej nr 12 przebiega rzeka Utrata. W sąsiedztwie obszaru zlokalizowane są tereny zabytkowe pozostałe po Zakładach Naprawczych Taboru Kolejowego (w granicach obszaru rewitalizacji znajduje się Szpital Kolejowy przeznaczony robotnikom zakładów). Ten zabytkowy zespół budynków był miejscem pracy istotnej części mieszkańców.

Podobszar "B" - 47,37 ha - Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego zakłada przeznaczenie większości terenów niezagospodarowanych na cele zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej, a także usług handlu i aktywności gospodarczej. W podobszarze zlokalizowanych jest wiele kamienic wskazanych w studium do ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, wpisanych do gminnej ewidencji zabytków oraz proponowanych do uwzględnienia w ramach aktualizacji gminnej ewidencji zabytków (szczególnie w obrębie ulicy Stalowej, Fryderyka Chopina oraz Ołówkowej). W granicach podobszaru „B" usytuowane były niegdyś Zakłady Przemysłowe „1 Maja" (rejon ul. Henryka Sienkiewicza) oraz Fabryka Ołówków St. Majewski Spółka Akcyjna Sp. k. (rejon ul. Sienkiewicza,

[17] Uchwała Nr XXXVIII 391.2017 Rady Miasta Pruszkowa z dnia 28 września 2017 r. zmieniająca uchwałę Nr XXIX, 302.2017 Rady Miejskiej w Pruszkowie z dnia 02.03.2017 roku w sprawie: przyjęcia do realizacji „Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Pruszkowa na lata 2016-2026''

Ołówkowej, Przemysłowej i Obrońców Pokoju, dawniej ul. Cedrowej). Jednocześnie podobszar „B" sytuuje się w sąsiedztwie zabudowy śródmiejskiej – centrum miasta.

Dla wskazanych obszarów zaplanowano 3 cele strategiczne, w których osiągnięciu ma pomóc 9 kierunków działań, 24 podstawowe przedsięwzięcia rewitalizacyjnie 8 przedsięwzięć uzupełniających.

	Kierunki działań
Cel strategiczny 1 Aktywność i integracja społeczna	1. Aktywizacja osób wykluczonych społecznie, zmagających się z bezrobociem, ubóstwem oraz dotkniętych problemem przestępczości
	2. Wyrównywanie szans rozwoju dzieci i młodzieży poprzez edukację i kulturę
	3. Promowanie inicjatyw oddolnych i partycypacji społecznej wśród mieszkańców
Cel strategiczny 2 Wysoka jakość życia	1. Modernizacja miejskiej zabudowy mieszkaniowej i jej otoczenia
	2. Poprawa jakości infrastruktury technicznej i komunalnej
	3. Poprawa efektywności energetycznej miejskich budynków mieszkalnych oraz użytku publicznego
Cel strategiczny 3 Dostępność usług publicznych	1. Zwiększenie dostępu do oferty i infrastruktury rekreacyjno-sportowej
	2. Uporządkowanie i poprawa funkcjonalności miejskich przestrzeni publicznych
	3. Poprawa jakości i dostępu do infrastruktury społecznej

Źródło: Gminny Program Rewitalizacji Miasta Pruszkowa na lata 2016-2026, s. 79

3. Diagnoza zasobu i stanu zachowania dziedzictwa kulturowego w Pruszkowie

3.1. Charakterystyka gminy

Pruszków, położony w województwie mazowieckim, jest nie tylko siedzibą powiatu pruszkowskiego, ale także ważnym ośrodkiem wchodzącym w skład obszaru metropolitarnego Warszawy. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego z końcem 2022 roku, miasto liczyło 65 321 mieszkańców, co umieszczało je na piątym miejscu pod względem liczby ludności w województwie mazowieckim i drugim w metropolii (zaraz po Warszawie).

Pruszków został założony pod koniec XVIII wieku, kiedy to na terenach obecnej miejscowości istniała niewielka osada rolnicza. Oficjalnie uzyskał status miasta dopiero w 1916 roku, co wiązało się z dynamicznym rozwojem przemysłu na tym obszarze. Wcześniejsza historia miejscowości była głównie związana z rolnictwem i niewielką działalnością rzemieślniczą.

Osadnictwo na terenie dzisiejszego Pruszkowa ma korzenie sięgające głęboko w historię regionu Mazowsza, a nawet sięga czasów starożytnych. Istnieją dowody na to, że obszar ten był zamieszkany już w starożytności, co potwierdzają liczne znaleziska archeologiczne. Jednym z istotnych elementów życia społeczno-gospodarczego w tym rejonie była działalność hutnicza. Archeolodzy odkryli ślady dawnych pieców hutniczych, co sugeruje, że tereny te były wykorzystywane do wytopu i przetwarzania metali już przed wiekami[18].

Obszar obecnego Pruszkowa w okresie od XIII do XV wieku był geograficznie zlokalizowany na obszarze, który podlegał różnym jednostkom administracyjnym i terytorialnym w różnych etapach historycznych. W XIII i XIV wieku region ten był częścią Rusi Kijowskiej, a później Litwy, która rozciągała swoje wpływy na tereny dzisiejszej Polski centralnej i zachodniej, włączając w to obszar Pruszkowa. W XV wieku, na mocy Unii w Horodle (1413), Pruszków znalazł się pod zwierzchnictwem Korony Królestwa Polskiego, a w 1455 roku został nadany przez króla Kazimierza Jagiellończyka biskupstwu płockiemu. Pomimo tego, że obszar ten formalnie należał do dóbr królewskich, w praktyce stał się własnością szlachecką i duchowną, włączając w to obszar Żbików, których tereny do czasów zaborów pozostawały własnością kościelną. Osadnictwo na tym obszarze w XIII-XV wieku składało się prawdopodobnie z niewielkich społeczności wiejskich, które zajmowały się głównie rolnictwem i drobną hodowlą. Obszar Pruszkowa leżał w pobliżu ważnego szlaku handlowego łączącego Kraków, Warszawę i Gdańsk, co mogło wpłynąć na jego rozwój handlowy i wymianę kulturalną. Mimo że obszar ten nie był centralnym punktem konfliktów w tym okresie, mogły wystąpić lokalne starcia związane z migracjami ludności, atakami zbójników oraz sporadycznymi najazdami.

Wiek XVIII przyniósł pewną stabilizację, choć tereny te nadal pozostawały w głównej mierze rolnicze. Rozwój osadnictwa był powolny, a liczba mieszkańców nieznacznie wzrastała. Obszar ten pozostawał w granicach różnych własności ziemskich, głównie szlacheckich rodów. Warto zauważyć, że przed wiekiem XVIII obszar przyszłego Pruszkowa był przede wszystkim wiejski i rolniczy, z niewielką liczbą osad i wsi. Dynamika osadnictwa zwiększyła się dopiero w kolejnych stuleciach, szczególnie w okresie rozwoju przemysłu i wzrostu znaczenia regionu Mazowsza jako centrum gospodarczego.

Rozwój Pruszkowa ściśle związany był z rozbudową i eksploatacją Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, kluczowej trasy kolejowej na terenie zaboru rosyjskiego w XIX wieku. Choć formalne otwarcie linii kolejowej Warszawa-Wiedeń miało miejsce w 1848 roku, już od 1845 roku pociągi kursowały do Pruszkowa, co stanowiło istotny krok w procesie modernizacji komunikacyjnej regionu. Wraz z uruchomieniem połączenia kolejowego, rozpoczął się dynamiczny rozwój miast i osad leżących wzdłuż trasy, sprzyjający wzrostowi gospodarczemu i społecznemu. Transport kolejowy umożliwił szybszy przepływ osób i towarów, co wpłynęło pozytywnie na lokalną gospodarkę, handel oraz rozwój infrastruktury.

[18] Szczegółowe informacje dot. starożytnej działalności hutniczej można uzyskać w Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy w Pruszkowie, adres strony internetowej: www. mshm.pl

Pruszków, leżący na trasie tej strategicznej linii kolejowej, skorzystał z korzyści wynikających z nowej infrastruktury komunikacyjnej. Budowa stacji kolejowej w Pruszkowie oraz związanej z nią infrastruktury towarzyszącej, takiej jak magazyny, warsztaty, i punkty usługowe, przyczyniła się do gwałtownego wzrostu gospodarczego i demograficznego miasta.

Kolej Warszawsko-Wiedeńska umożliwiła szybki i skuteczny transport towarów i pasażerów między stolicą a innymi ośrodkami przemysłowymi i handlowymi, co z kolei stymulowało rozwój przemysłu i handlu w Pruszkowie. Lokalne zakłady przemysłowe mogły łatwo eksportować swoje produkty na inne rynki, co przyczyniło się do dalszego rozwoju miasta jako ważnego ośrodka gospodarczego.

Dodatkowo rozwój Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej otworzył Pruszków na napływ nowych mieszkańców i kapitału z innych regionów, co jeszcze bardziej przyspieszyło proces urbanizacji i industrializacji miasta.

W rezultacie historia Pruszkowa jest nieodłącznie związana z historią Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, której rozwój przyczynił się do transformacji miasta z niewielkiej osady wiejskiej w istotny ośrodek przemysłowy i komunikacyjny na terenie Mazowsza.

Położenie geograficzne Pruszkowa w regionie Mazowsza, niedaleko od Warszawy, było kluczowe dla jego rozwoju. Bliskość stolicy oraz dogodne połączenia komunikacyjne sprawiły, że Pruszków stał się atrakcyjnym miejscem zarówno dla przemysłu, jak i dla osadnictwa.

Budowa Szpitala dla Psychicznie Chorych w 1891 roku przyczyniła się do budowy osiedla mieszkaniowego we wsi Tworki.

Pruszków uzyskał prawa miejskie w 1916 roku. (wraz z Tworkami i Żbikowem jako jednym organizmem miejskim) Jednak dynamiczny rozwój miasta, który został wstępnie znacząco zahamowany przez wybuch I wojny światowej, rozpoczął się dopiero po jej zakończeniu.

Zniszczenia wojenne dotknęły m.in. przemysłu w tym fabryki ołówków "Majewski St. i S-ka" i były znaczące, szczególnie w okresie I wojny światowej. Fabryka, będąc znacznym obiektem produkcyjnym, była narażona na działania wojenne i związane z nimi zagrożenia. Niemiecki ostrzał artyleryjski w 1914 roku spowodował znaczne uszkodzenia, w tym zniszczenie części zabudowań zakładu, w tym pawilonu głównego, willi właściciela oraz innych budynków fabrycznych, takich jak graficiarnia.

Po zakończeniu konfliktu miasto stanęło przed zadaniem odbudowy zniszczeń oraz dalszego rozwoju. Szczególną rolę odegrała w tym procesie Spółka Akcyjna z Ameryki – Stowarzyszenie Mechaników Polskich, które w 1921 roku wybudowało w Pruszkowie Wytwórnię Obrabiarek. To właśnie inwestycje tego rodzaju oraz proces elektryfikacji miasta, zainicjowany już wcześniej, wpłynęły korzystnie na jego rozwój.

W 1927 roku nastąpiło istotne wydarzenie – uruchomienie Elektrycznej Kolei Dojazdowej, która stała się nie tylko środkiem transportu, ale również czynnikiem napędzającym rozwój gospodarczy i społeczny Pruszkowa. Przybycie kolei, w której polski kapitał Spółka "Siła i Światło" otrzymał wsparcie podmiotów europejskich, umożliwiło bardziej efektywną komunikację między miastem a jego otoczeniem, co z kolei sprzyjało rozwojowi lokalnego przemysłu oraz handlu.

W okresie wojennym Pruszków stał się areną dramatycznych wydarzeń, które miały zasadniczy wpływ na jego społeczność oraz infrastrukturę.

Od pierwszych dni niemieckiej okupacji, Pruszków stał się miejscem aktywnego ruchu oporu. W ramach VII Obwodu ZWZ AK "Obroża" mieszkańcy podejmowali liczne działania oporu, włączając się w sabotaże, dywersje oraz przerzutki broni i materiałów. Ponadto, harcerze działali w ramach Szarych Szeregów, wspierając walczących o wolność. Podczas Powstania Warszawskiego w sierpniu 1944 roku, Pruszków stanowił ważne ogniwo w obronie stolicy. Mieszkańcy aktywnie uczestniczyli w walkach, a hala warsztatów kolejowych została przez hitlerowców przekształcona w obóz przejściowy dla wysiedlanej ludności z Warszawy.

Po upadku Powstania Warszawskiego Pruszków doświadczył masowego wysiedlenia warszawiaków, którzy trafiali do obozu przejściowego Dulag 121 na terenie dawnych Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Pruszkowie. Obóz został utworzony 6 sierpnia 1944 roku. Funkcjonował do połowy grudnia 1944 roku, a w formie szczątkowej – do 16 stycznia 1945 roku. Szacuje się, że w okresie funkcjonowania obozu przeszło przez niego od 340 tys. do 650 tys. warszawiaków oraz mieszkańców podwarszawskich miejscowości.

W marcu 1945 roku, z willi przy obecnej Alei Armii Krajowej 11, agenci NKWD wywlekli na proces do Moskwy 16 przedstawicieli Państwa Podziemnego, w tym generała Leopolda Okulickiego.

Pruszków po II wojnie światowej, podobnie jak wiele innych miejscowości w Polsce, przeszedł okres odbudowy i odbudowy społecznej. Po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej miasto przystąpiło do odbudowy zniszczeń wojennych i rozbudowy infrastruktury.

W okresie powojennym Pruszków kontynuował swoją rolę jako ważny ośrodek administracyjny i przemysłowy. W latach 50. i 60. XX wieku, w ramach planów odbudowy kraju, przeprowadzono modernizację i rozbudowę istniejących zakładów przemysłowych oraz infrastruktury miejskiej. Pruszków pozostał także ważnym punktem na mapie komunikacyjnej, co było kluczowe dla rozwoju gospodarczego miasta.

W tym czasie, wraz z odbudową gospodarczą, wzrosła również liczba mieszkańców. Dynamiczny rozwój przemysłu i infrastruktury przyciągał nowych ludzi, którzy szukali pracy i lepszych warunków życia. W rezultacie Pruszków stał się coraz bardziej zurbanizowanym obszarem, rozwijając się zarówno pod względem przemysłowym, jak i mieszkaniowym.

W kolejnych dekadach, wraz z upadkiem systemu komunistycznego i transformacją gospodarki, Pruszków przeżył kolejne zmiany. Proces prywatyzacji przedsiębiorstw oraz otwarcie się na inwestycje zagraniczne miały wpływ na strukturę gospodarczą miasta. Wzrost sektora usług, szczególnie w obszarze handlu i usług finansowych, stał się widoczny, podobnie jak rozwój sektora prywatnego.

Obecnie Pruszków to nowoczesne miasto, które nadal rozwija się i przyciąga zarówno mieszkańców, jak i inwestorów. Dzięki dogodnemu położeniu blisko Warszawy oraz rozbudowanej infrastrukturze komunikacyjnej miasto stanowi atrakcyjne miejsce do życia, pracy i prowadzenia działalności gospodarczej.

Miasto oferuje również bogate możliwości w zakresie rekreacji i sportu, posiada kilka parków, takich jak Park Potulickich, Park im. Tadeusza Kościuszki (Park Sokoła), czy Park Kultury i Wypoczynku Mazowsze, Park Anielin (Zachodni i Wschodni), Park Żwirowisko, Park przy Specjalistycznym Psychiatrycznym Zespole Opieki Zdrowotnej w Pruszkowie – Tworki, które są popularnymi miejscami spacerowymi i spotkań towarzyskich. Ponadto, Pruszków może poszczycić się obiektami sportowymi, takimi jak stadion klubu Znicz Pruszków, hala sportowo-widowiskowa MZOS Znicz, pływalnia Kapry, czy BGŻ BNP Paribas Arena (Tor Kolarski), które umożliwiają mieszkańcom uprawianie różnych dyscyplin sportowych oraz uczestniczenie w wydarzeniach kulturalnych i sportowych na wysokim poziomie.

Ważną instytucją jest także Biblioteka Publiczna w Pruszkowie, która ma długą i bogatą historię, sięgającą początków XX wieku. Pierwsze wzmianki o bibliotece pochodzą z okresu międzywojennego, kiedy to istniały już prywatne kolekcje książek, udostępniane mieszkańcom miasta. Wraz z rozwojem społeczności i zwiększającym się zapotrzebowaniem na dostęp do literatury, powstawały coraz liczniejsze czytelnie i wypożyczalnie książek.

Oficjalna historia biblioteki w Pruszkowie rozpoczyna się jednak przed powojennym okresie, gdy w 1924 r., kiedy to przedstawiciele fabryk i miejscowego obywatelstwa oraz kolei żelaznej uczynili akt darowizny na rzecz miasta. Darowizna została przyjęta i Rada Miejska uchwaliła pozycję w budżecie na utrzymanie biblioteki.[19] Początkowo biblioteka mieściła się w różnych pomieszczeniach, a jej zbiory były

[19] Sprawozdanie Zarządu Biblioteki Miejskiej w Pruszkowie z uwzględnieniem rysu historycznego [w:] Historia Biblioteki Publicznej w Pruszkowie do roku 1989, M. Skwara, Pruszków 2023, s. 32.

skromne w porównaniu z obecnymi standardami. Jednak z biegiem lat, dzięki wsparciu lokalnych władz i społeczności, biblioteka rozwijała się i powiększała swoje zbiory.

Wraz z upływem czasu i zmianami społecznymi, biblioteka w Pruszkowie stawała się coraz bardziej zróżnicowanym centrum kulturalnym. Oprócz gromadzenia i udostępniania książek organizowano tu także liczne wydarzenia kulturalne, spotkania autorskie, wystawy oraz lekcje i warsztaty dla mieszkańców w różnym wieku.

Dziś Biblioteka Publiczna w Pruszkowie to nowoczesna instytucja, wyposażona w szeroki wybór książek, czasopism, multimediów i innych materiałów edukacyjnych. Stanowi ona istotny element życia społecznego i kulturalnego miasta, zapewniając mieszkańcom dostęp do wiedzy, edukacji i rozrywki.

Warunki przyrodnicze Pruszkowa są typowe dla regionu Mazowsza. Obszar ten charakteryzuje się łagodnym ukształtowaniem terenu, z nielicznymi pagórkami i niewielkimi rzekami, takimi jak Utrata, Żbikówka i ciek Regułka (Rów U1). Gleby w okolicach Pruszkowa są przeważnie urodzajne, co sprzyjało rozwojowi rolnictwa w przeszłości.

3.2. Zabytki wpisane do gminnej ewidencji zabytków Pruszkowa

Wykaz zabytków nieruchomych ujętych do Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Miasta Pruszków, pozytywnie zaopiniowany przez Mazowieckiego Konserwatora Zabytków pismem z dn. 19.10.2022 r., został przyjęty Zarządzeniem Prezydenta Miasta Pruszkowa Nr 277/2022 z dnia 30 listopada 2022 roku, obejmuje:

3.2.1. Zabytki nieruchome

3.2.1.1 Zabytki będące własnością osób fizycznych:

1. Budynek mieszkalny, d. ambulatorium z zespołu Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego, ok. 1897 r., ul. 3 Maja 6
2. Kamienica, XIX/XX w., ul. 3 Maja 30
3. Kamienica, przed 1914 r., ul. 3 Maja 24
4. Willa, pocz. XX w., ul. 3 Maja 159
5. Dom mieszkalny, ok. 1900 r., ul. Bohaterów Warszawy 8
6. Kamienica Józefa Bielawskiego, 1900 r., ul. Bolesława Prusa 26-30
7. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Bursowa 10
8. Kamienica, przed 1914 r., ul. Fryderyka Chopina 10
9. Dom mieszkalny, przed 1939 r., ul. Gabriela Narutowicza 17
10. Dom mieszkalny, 1914 r., ul. Gabriela Narutowicza 18
11. Dom mieszkalny, przed 1939 r., ul. Gabriela Narutowicza 19
12. Kamienica, przed 1914 r., ul. Górna 5
13. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Hortensji 1
14. Dom mieszkalny I ćw. XX w., ul. Ignacego Daszyńskiego 58
15. Dom mieszkalny, przed 1939 r., ul. Jarosława Dąbrowskiego 2
16. Dom mieszkalny, willa „Orleówka", 1930 r., ul. Jarosława Dąbrowskiego 3, nr rej. A-1272 z dn. 23.09.1985
17. Dom mieszkalny, 1930 r., ul. Jarosława Dąbrowskiego 6
18. Dom mieszkalny I ćw. XX w., ul. Jarosława Dąbrowskiego 22
19. Kamienica, przed 1939 r., ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego 36
20. Willa IRUSIN, lata 20-30. XX w., ul. Kosynierów 12
21. Dom mieszkalny, lata 20-30. XX w., ul. Kosynierów 14
22. Kamienica, ok. 1912 r., ul. Kościelna 11
23. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Ludowa 30
24. Kamienica, przed 1914 r., ul. Majowa 5
25. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Majowa 8
26. Kamienica, przed 1914 r., ul. Majowa 11
27. Kamienica, 1928 r., ul. Majowa 12

28. Kamienica, przed 1914 r., ul. Narodowa 5
29. Kamienica, przed 1914 r., ul. Narodowa 23
30. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Narodowa 24
31. Kamienica, lata 30. XX w., ul. Narodowa 31
32. Dom mieszkalny, pocz. XX w., ul. Narodowa 46
33. Dom mieszkalny, XIX/XX w., ul. Ogrodowa 6
34. Dom mieszkalny, XIX/XX w., ul. Ogrodowa 9
35. Dom mieszkalny, XIX/XX w., ul. Ogrodowa 13/ 15
36. Kamienica, pocz. XX w., ul. Ołówkowa 14
37. Kamienica, XIX/XX w., ul. Ołówkowa 28
38. Dom mieszkalny, lata 30. XX w., ul. Pańska 20
39. Kamienica, lata 30. XX w., ul. Parkowa 12
40. Kamienica, lata 30. XX w., ul. Parkowa 13
41. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Pilnikowa 2
42. Dom mieszkalny I ćw. XX w., ul. Przemysłowa 7
43. Kamienica, przed 1914 r., ul. Szczęsna 4
44. Kamienica, przed 1914 r., ul. Tadeusza Kościuszki 3
45. Kamienica, przed 1914 r., ul. Tadeusza Kościuszki 42
46. Kamienica, przed 1914 r., ul. Tadeusza Kościuszki 54
47. Dom mieszkalny, przed 1939 r., ul. Zacisze 57
48. Dom mieszkalny, przed 1939 r., ul. Zacisze 59
49. Zespół Ogrodniczy P. Hoser, 1896 r. - 1898 r.; 1910 r.; 1918 r. - 1922 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
50. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – transformator, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
51. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – szklarnia, 1898 r. - 1899 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
52. Zespół Ogrodniczy P. Hoser - dom zarządcy, 1898 r.; 1918 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
53. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – ogrodzenie, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
54. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – piwnica, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
55. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – ogród, 1896 r. - 1898 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
56. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – wiatrak, 1910 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
57. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – stodoła, 1922 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
58. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – stajnia, 1898 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
59. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – willa, 1898 r., ul. Żbikowska 56, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
60. Zespół Ogrodniczy P. Hoser - park-arboretum, 1898 r. - XX w., ul. Żbikowska 56, nr rej. A-1501 z dn. 08.01.1992

3.2.1.2 Zabytki będące własnością gminy Miasto Pruszków:

61. Kamienica, przed 1914 r., ul. 3 Maja 26
62. Kamienica - apteka Bielawskich, ok. 1906 r., ul. 3 Maja 27
63. Kamienica, lata 20.-30. XX w., ul. Bolesława Prusa 11
64. Dom mieszkalny, II poł. XIX w., ul. Bolesława Prusa 66
65. Kamienica, 1910 r., ul. Henryka Sienkiewicza 3
66. Kamienica, przed 1914 r., ul. Kościelna 13

67. Kamienica, przed 1914 r., ul. Narodowa 7
68. Kamienica, przed 1914 r., ul. Niecała 7
69. Pałac i park Potulickich, 1820 r.; 1860 r. -70 r.; koniec XIX w., Pl. Jana Pawła II 1, nr rej. A-1089/491 z dn. 26.03.1962
70. Oficyna pałacu Potulickich i lodownia, III ćw. XIX w., Pl. Jana Pawła II 2, oficyna – nr rej. A-1111 z dn. 17.05.1975; lodownia – nr rej. A-1287 z dn. 16.02.1987
71. Kamienica, przed 1914 r., ul. Stalowa 21
72. Dom mieszkalny, przed 1914 r., ul. Szkolna 10
73. Kamienica, lata 20.-30. XX w., ul. Tadeusza Kościuszki 39
74. Pałac "Sokoła", 1867 r., przebudowany w 1926 r., Tadeusza Kościuszki 41, nr rej. A-644 z dn. 04.01.2006
75. Kamienica, przed 1939 r., ul. Tadeusza Kościuszki 44
76. Kamienica, przed 1914 r., ul. Tadeusza Kościuszki 56
77. Budynek papierni, ob. dom mieszkalny, w Zespole ZNTK, ok. 1890 r., ul. Władysława Broniewskiego 1a, nr rej. A-1426 z dn. 22.05.2018

3.2.1.3 Zabytki będące własnością osób prawnych (grunty gminny i jej związków w użytkowaniu wieczystym):

78. Kamienica, 1935 r., ul. Fryderyka Chopina 16, 16a

3.2.1.4 Zabytki będące własnością powiatu pruszkowskiego:

79. Willa POD BOCIANEM, pocz. XX w., ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego 18, nr rej. A-1541 z dn. 07.11.2019

3.2.1.5 Zabytki będące własnością województwa mazowieckiego:

80. Figura NMP (25), 1897 r., ul. Partyzantów 1, nr rej. B-1281 z dn. 02.01.1987
81. Dom mieszkalny (26), przed 1914 r., ul. Partyzantów 1, nr rej., A-1281 z dn. 02.01.1987
82. Dawna kasa biletowa przy stacji EKD/WKD, lata 30. XX w., ul. Partyzantów 2
83. Kamienica (24), 1934 r., ul. Partyzantów 6, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
84. Kamienica (24), 1927 r., ul. Partyzantów 8, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
85. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VIII B (22), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
86. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon XI (8), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
87. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - dom mieszkalny (20), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
88. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - ogrodzenie (1), koniec XIX w., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
89. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - prosektorium, kaplica cmentarna (16), 1923 r. - 1924 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
90. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon V (12), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
91. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - budynek gospodarczy (9), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
92. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon III (13), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
93. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - kaplica, ob. przedszkole (23), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
94. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - cmentarz wojenny (15), 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987

95. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - cmentarz (16), 1924 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1342 z dn. 22.08.1988
96. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom rozrywki pacjenta, ob. dom kultury (4), 1928 r. - 1930 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
97. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej (ZOZ) im. Jana Mazurkiewicza, lata 1886 – 1891 oraz 1923 – 1939, ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987; cmentarz nr rej. A-1342 z dn. 15.09.1988
98. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VI (5), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
99. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon XIV (18), 1891 r.; rozbudowany przed 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
100. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon IX (14), 1937 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
101. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom kwarantanny, ob. dom mieszk. (17), przed 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
102. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - portiernia (1), 1926 r. - 1929 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
103. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - stróżówka (3), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
104. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VIII A (21), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
105. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon IV (6), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
106. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - budynek mieszkalny, tzw. "Domek szwajcarski" (19), ok. 1900 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
107. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - budynek administracyjny (2), 1935 r. -1937 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
108. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon I (10), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
109. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - pawilon II (7), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
110. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - cerkiew, ob. kościół pw. Przemienia Pańskiego (11), 1906 r.; 1930 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
111. Kamienica (24), 1934 r., ul. Wysoka 1, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987

3.2.1.6 Zabytki będące własnością osób prawnych (grunty Skarbu Państwa i jej związków w użytkowaniu wieczystym):

112. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - rozdzielnia energetyczna (13), 1929 r. – 1961 r., ul. 3 Maja 8
113. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - modelarnia i malarnia (4), 1897 r. -1936 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
114. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Ko-lejowego - hala napraw wagonów towar. (8), 1898 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
115. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - hala obróbki mechanicznej (9), 1930 r., ul. 3 Maja 8
116. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - kuźnia (2), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999

117. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego XIX/XX w., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
118. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 3, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
119. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 1, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
120. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - odlewnia (3), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
121. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - pompownia I (11), 1927 r. - 1929 r., ul. 3 Maja 8
122. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - pompownia II (12), 1895 r., ul. 3 Maja 8
123. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - hala remontu obrabiarek (6), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
124. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - brama wjazdowa z fragm. Murów, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
125. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego – bunkier, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
126. Zespół ZNTK - liniowy układ przestrz. obiektów (z ukł. komunikacyjnym i ciągów pieszych) XIX/XX w., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
127. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - hala napraw wagonów osob. (7), 1927 r. -1928 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 x dn. 29.03.1999
128. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - obręczarnia (5) 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
129. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - budynek dyrekcji (1), 1899 r., ul. 3 Maja 8, n rej. A-931 z dn. 29.03.1999
130. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 2 z fragmentem muru z napisem "Tędy przeszła Warszawa", 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
131. Pałac Teichfeldów wraz z otoczeniem (teren działki gruntowej), ok. 1882 r., przebudowany 1907 r., ul. Armii Krajowej 77, nr rej. A-889 z dn. 24.05.1976; otoczenie - dec. 55/2020 z 2.07.2020
132. Dom mieszkalny, 1897 r., ul. Bohaterów Warszawy 29
133. Zespół dworca PKP - wodociągowa wieża ciśnień, 1926 r. - 1930 r., ul. Henryka Sienkiewicza 2, nr rej. A-778 z dn. 7.01.2008
134. Dworzec PKP, 1924 r., ul. Henryka Sienkiewicza 2, nr rej. A-778 z dn. 07.01.2008
135. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka” - stołówka, obecnie restauracja, przed 1914 r., ul. Obrońców Pokoju 8
136. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka” – graficiarnia, koniec XIX w.; przed 1939 r., ul. Ołówkowa 1
137. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka” – komin, koniec XIX w.; przed 1939 r., ul. Ołówkowa 1
138. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka” – magazyn, koniec XIX w.; przed 1939 r., ul. Ołówkowa 1
139. Szpital Kolejowy Zespołu ZNTK - d. przyzakładowa szkoła powszechna, 1904 r., ul. Władysława Broniewskiego 3, nr rej. A-1030 z dn. 30.08.2011

3.2.1.7 Zabytki będące własnością Skarbu Państwa:

140. Cmentarz parafii rzymskokatolickiej pw. św. Kazimierza wraz z mauzoleum Bielawskich, 1914 r., ul. Cmentarna, nr rej. A- 1338 z dn. 05.09.1988
141. Figura NMP XIX/XX w., ul. Ołówkowa 1

3.2.1.8 Zabytki będące własnością Kościołów i związków wyznaniowych

142. Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, 1906 r. -1914 r., ul. 3 Maja 124, nr rej. A-1042 z dn. 27.12.1973
143. Plebania przy kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, 1906 r. -1914 r., ul. 3 Maja 124
144. Cmentarz parafii rzymsko-katolickiej pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, I poł. XVIII - XX w., ul. Domaniewska, nr rej. A-1472 z dn. 20.02.1991
145. Kościół parafialny pw. św. Kazimierza, 1908 r. - 1938 r., ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego 23, nr rej. A-1041 z dn. 27.12.1973
146. Dom Opieki Społecznej dla Dzieci Głęboko Niedorozwiniętych Umysłowo I ćw. XX w., ul. Żbikowska 40
147. Cmentarz żydowski wraz z domem pogrzebowym, początek XX w. - lata 30. XX w., ul. Lipowa 50, nr rej. A-1339 z dn. 27.12.1988

3.2.1.9 Zabytki będące własnością innych podmiotów (np. spółek prawa handlowego, stowarzyszeń, partii politycznych)

148. Kamienica, przed 1914 r., ul. Kościelna 9

3.2.2. Zabytki archeologiczne

1. stanowisko archeologiczne 58-64/9, nr rej. C-103 z dn. 18.11.1974
2. stanowisko archeologiczne 58-64/8, nr rej. C-103 z dn. 18.11.1974
3. stanowisko archeologiczne 58-64/7, nr rej. C-103 z dn. 18.11.1974
4. stanowisko archeologiczne 58-64/6
5. stanowisko archeologiczne 58-65/41
6. stanowisko archeologiczne 57-64/40
7. stanowisko archeologiczne 58-64/34
8. stanowisko archeologiczne 58-64/17
9. stanowisko archeologiczne 58-64/29
10. stanowisko archeologiczne 58-64/27
11. stanowisko archeologiczne 58-64/26
12. stanowisko archeologiczne 58-64/25
13. stanowisko archeologiczne 58-64/18
14. stanowisko archeologiczne 58-64/15
15. stanowisko archeologiczne 58-64/11
16. stanowisko archeologiczne 58-64/10, nr rej. C-96 z dn. 5.10.1974

3.3. Charakterystyka i zasoby dziedzictwa kulturowego gminy

3.3.1. Zabytki archeologiczne

Zabytek archeologiczny jako element dziedzictwa, którego nie da się odtworzyć, wymaga szczególnej ochrony w miejscach jego zalegania, aby utrzymać je w stanie nienaruszonym (dotyczy to również archeologicznych badań wykopaliskowych).

Gmina Miasto Pruszków posiada 16 stanowisk archeologicznych ujętych do Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Miasta Pruszków, w tym 4 zabytki wpisane do rejestru zabytków.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków, to przede wszystkim ślady po starożytnych osadach hutniczych.

3.3.2. Zabytki nieruchome

3.3.2.1 Kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP

Kościół parafialny na terenie Żbikowa, usytuowany w malowniczym otoczeniu, stanowi niezwykłą atrakcję nie tylko dla miłośników historii, ale także dla wszystkich, którzy pragną doświadczyć ducha przeszłości w obecnym krajobrazie. Należy on do parafii, której korzenie sięgają czasów średniowiecza. Warto wspomnieć, że parafia na Żbikowie jest jedną z najstarszych parafii na Mazowszu. Została erygowana (ustanowiona) już w 1236 roku. Natomiast obecna świątynia pochodząca z początku XX w. została wzniesiona na miejscu poprzednich świątyń (Pierwszy kościół najprawdopodobniej był drewniany. Kolejny był murowany).

Zdjęcie 1. Kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Fundacja kościoła w 1236 roku, za rządów biskupa Pawła, jest punktem kulminacyjnym w historii tego miejsca. To wtedy rozpoczęła się jego rola jako centrum religijnego i społecznego, przyciągając wiernych i oddając cześć Bogu przez wieki. Kolejne stulecia przynosiły zarówno wzloty, jak i upadki dla kościoła na terenie Żbikowa. Wojny, konflikty oraz katastrofy naturalne nie omijały tego miejsca, jednak dzięki wytrwałości i oddaniu lokalnej społeczności oraz wsparciu ze strony duchowieństwa zawsze udawało się odbudować i przywrócić świątynię do pełni blasku.

W XVIII wieku kościół doświadczył kolejnych wyzwań, takich jak uderzenie pioruna w 1768 roku, które zniszczyło wieżę i dach. Jednak dzięki determinacji wiernych oraz hojności lokalnych dostojników, udało się dokonać renowacji i przywrócić kościołowi jego dawny blask.

W dalszych latach historii parafii Żbików wiele wydarzeń miało istotny wpływ na życie lokalnej społeczności i strukturę kościoła. Kolejne lata przyniosły różnorodne zmiany administracyjne, zarówno na poziomie parafii, jak i w strukturze własności ziemskiej. Dochodziło do przejmowania majątków kościelnych przez władze carskie, co miało konsekwencje dla zarządzania finansami parafii oraz struktury własności ziemi.

W 1865 roku nowym proboszczem parafii został ksiądz Franciszek Zarzecki, który sprawował tę funkcję przez kolejne 35 lat. Po tym czasie miały miejsce istotne wydarzenia związane z rozbiórką starego kościoła i budową nowego obiektu sakralnego. Decyzja o rozbiórce starego kościoła i wzniesieniu nowego była jednym z kluczowych momentów w historii parafii, której przewodził ksiądz Józef Szczucki w latach 1901-1912.

W trakcie prac nad budową nowego kościoła oraz w wyniku związanych z tym zmian administracyjnych i własnościowych, wiele cennych elementów związanych ze starym kościołem zostało zachowanych jako pamiątki historyczne. Wśród nich znajdowały się obrazy, rzeźby, a także dokumenty parafialne, które po dziś dzień stanowią ważne źródło informacji o historii parafii i lokalnej społeczności.

Parafia Żbikowska, zakorzeniona w historii i przesiąknięta duchem wiary, stanowi niezaprzeczalną twierdzę religijnego dziedzictwa Mazowsza. Jej początki sięgają odległego XIII wieku, kiedy to, z błogosławieństwem biskupa poznańskiego Pawła, zaczerpnęła pierwsze oddechy życia. To wówczas, w zakątkach tych ziemi, ukształtowała się pierwotna wspólnota duchowa, gotowa stawić czoło próbom czasu i zmieniającym się realiom.

Pierwsze materialne ślady sakralnej obecności na terenie Żbikowa datowane są na XVI wiek, kiedy to wzniesiono pierwszy murowany kościół pod wezwaniem św. Andrzeja i św. Małgorzaty. To właśnie w tych skromnych murach, przesiąkniętych modlitwą i skupieniem, rozwijało się życie religijne i społeczne lokalnej społeczności, tworząc nić więzi, która przetrwała wieki.

Jednakże, w przekształcającej się rzeczywistości, proboszcz Szczucki podjął decydujący krok w budowie nowego monumentalnego kościoła, będącego godnym wyrazem chwały Bożej i determinacji wiernych. W latach 1906-1914 wznoszono majestatyczną świątynię w stylu neogotyckim, według projektu Henryka Gaya, hołdując idei Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny.

Kościół orientowany, bazylikowy, trójnawowy, wzniesiony na planie krzyża łacińskiego z przesklepioną jednonawową kruchtą. Bryła rozczłonkowana z potężną trójkondygnacyjną wieżą nad wejściem głównym oraz niewielkimi wieżyczkami między kruchtą a korpusem. Wieża i wieżyczki wzniesione na planie zbliżonym do kwadratu, nakryte szpiczastymi dachami.

Dzieje parafii splatają się z dramatycznymi wydarzeniami historycznymi. W 1914 roku, w trakcie niemieckiej ofensywy na Warszawę, kościół jak i cały Pruszków stał się miejscem wymiany ognia artyleryjskiego, ulegając częściowemu zniszczeniu (wieża i dach kościoła). Odbudowa świątyni trwała od 1915 do 1922 roku. To tragiczne wydarzenie stanowiło wyraz nieugiętej wiary i męstwa wiernych, którzy nie poddali się przeciwnościom losu.

Okres międzywojenny przyniósł nowe wyzwania, ale i ożywienie życia kulturalnego i społecznego parafii. Dzięki zaangażowaniu duszpasterskiemu księży, takich jak Tadeusz Czechowski i Franciszek Dyżewski, oraz energii społeczności lokalnej, parafia rozwijała się, stając się ośrodkiem licznych inicjatyw kulturalnych i społecznych.

W okresie tym trwały prace nad wykończeniem wnętrza kościoła, które nie zostały ukończone, a przerwał je wybuch II wojny światowej. W trakcie jej trwania w wieży świątyni znajdował się magazyn broni Związku Walki Zbrojnej, a potem Armii Krajowej.

W latach 80. XX wieku wieża kościoła została zniszczona przez wichurę, a jej odbudowa skończyła się dopiero w latach 90., kiedy to odbyły się obchody 750-lecia istnienia parafii żbikowskiej.

Obecnie we wnętrzu świątyni znajduje się drewniany ołtarz z figurami św. Andrzeja i św. Małgorzaty, rzeźbami aniołów z rozpostartymi skrzydłami (wszystkie te ozdoby pochodzą z rozebranego średniowiecznego kościółka) oraz obraz św. Rocha, pod którym został umieszczony cudowny obraz Matki Bożej Pocieszenia i Dobrej Śmierci, odsłaniany w niedziele i święta.

3.3.2.2 Pałac i park Potulickich

Pałac Potulickich, stanowiący perłę architektury i historii w sercu Pruszkowa, jest wyjątkowym świadectwem bogatej przeszłości tego regionu. Jego historia sięga drugiej połowy XIX wieku, gdy powstał klasycystyczny pałacyk, prawdopodobnie według projektu Piotra Aignera. Początkowo służył on jako rezydencja dla różnych rodzin szlacheckich i mieszczan.

Jednak to niezwykłe miejsce przeszło przez szereg transformacji i zmian w ciągu kolejnych dziesięcioleci. Po przekształceniu się w siedzibę rosyjskich kupców pałac stał się świadkiem ważnych wydarzeń historycznych, od czasów II wojny światowej po okres powojenny. Służył jako miejsce spotkań politycznych, instytucji państwowych oraz punkt administracyjny dla lokalnej społeczności.

Zdjęcie 2. Pałac Potulickich

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Jego klasycystyczna architektura, charakteryzująca się eleganckimi proporcjami, detalicznymi zdobieniami i imponującym portykiem, nadal wzbudza podziw i zachwyt. Pałac, otoczony malowniczym parkiem o powierzchni ponad 23 hektarów, stanowi harmonijne połączenie z naturą, tworząc unikalne otoczenie dla historycznego zespołu budowli.

Park Potulickich, z licznymi stawami, starodrzewem i tablicą upamiętniającą ofiary II Wojny Światowej, nie tylko stanowi tło dla pałacu, ale również pełni rolę miejsca rekreacji i refleksji dla mieszkańców i odwiedzających. To tutaj, wśród zielonych alejek i szumiących wód stawów, można poczuć ducha przeszłości i cieszyć się spokojem otoczenia.

Warto także wspomnieć, że w parku znajduje się zabytkowa wozownia, która stanowi integralną część zespołu pałacowego. W 1975 roku przekształcona została w Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego, które gromadzi, inwentaryzuje i opracowuje naukowo zabytki archeologiczne z zakresu pradziejów Mazowsza Zachodniego, ze szczególnym uwzględnieniem mazowieckiego ośrodka metalurgii żelaza z okresu wpływów rzymskich. Jest to ważne miejsce kultury i nauki, które stanowi nie tylko cenne źródło wiedzy historycznej, ale także atrakcyjny punkt turystyczny dla odwiedzających Pruszków.

Obecnie, Pałac Potulickich kontynuuje swoją funkcję jako Urząd Stanu Cywilnego, jednakże jego znaczenie jako zabytku kultury i dziedzictwa architektonicznego nadal pozostaje niezmienne. Jest on symbolem historii i dumy Pruszkowa, przypominając o bogactwie kulturowym i dziedzictwie regionu. Jego wyjątkowy charakter i piękno przyciągają licznych zwiedzających, badaczy i miłośników historii, tworząc niezwykłą atmosferę szlachetności i dostojności.

3.3.2.3 Pałac Teichfelda

Reprezentujący znaczący element architektoniczny w Pruszkowie, został wzniesiony w 1882 roku z inicjatywy Jakuba Teichfelda, jednego z założycieli Zakładu Porcelitu. Jego eklektyczna architektura, charakteryzująca się bogatym zestawieniem różnorodnych stylów, odzwierciedla ówczesne trendy estetyczne i majestatyczność.

Zdjęcie 3. Pałac Teichfelda

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Podczas rozbudowy w 1907 roku, pałac Teichfelda zyskał na monumentalności i wytworności, stając się nieodłączną częścią krajobrazu kulturowego Pruszkowa. Jego charakterystyczne detale architektoniczne, takie jak zdobienia fasad, smukłe kolumny i bogato zdobione okna, stanowią wyraz wyrafinowanej kompozycji i dbałości o detale.

Pełniąc funkcję siedziby Państwowego Instytutu Szkła i Ceramiki oraz wzorcowni wyrobów porcelitowych po II wojnie światowej, pałac Teichfelda zyskał nowy kontekst jako centrum aktywności kulturalnej i przemysłowej regionu. Jego wnętrza, bogato zdobione i urządzone w duchu epoki, świadczą o wysokim poziomie kunsztu rzemieślniczego i artystycznego.

Mimo przemian czasu i zmian w otoczeniu pałac Teichfelda nadal pozostaje ważnym świadectwem historii i architektury Pruszkowa, przypominając o bogactwie kulturowym regionu. Jego zachowane elementy architektoniczne i historyczne znaczenie sprawiają, że jest on nie tylko atrakcją dla miłośników architektury, ale także ważnym punktem odniesienia dla badaczy i entuzjastów dziedzictwa kulturowego.

3.3.2.4 Pałac „Sokoła”

Pałac "Sokoła", zlokalizowany w malowniczym Pruszkowie, stanowi wybitny przykład eklektycznej architektury XIX wieku, wzniesiony z fundacji Ignacego Więckowskiego w roku 1876. Jest to monumentalna, piętrowa budowla o podpiwniczeniu, założona na planie zbliżonym do prostokąta, osiągająca wysoką estetykę dzięki bogatej ornamentyce i złożonej bryle. Budowla ta, pełniąca funkcję podmiejskiej rezydencji, łączy w sobie elementy architektury renesansowej i klasycystycznej, manifestując wspaniałe dziedzictwo historyczne. Zaprojektowana przez anonimowego architekta, wyłamuje się ze stereotypów, prezentując nieregularny rzut i liczne ryzality, tarasy, oraz wieże, nadając jej niepowtarzalny charakter.

Zdjęcie 4. Pałac "Sokoła"

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Historia pałacu, od jego początków w rękach Ignacego Więckowskiego, poprzez zmienne właścicielstwo, aż do okresu międzywojennego, pełnego ważnych wydarzeń kulturalnych i społecznych, stanowi niezwykle interesującą kronikę życia społecznego ówczesnej społeczności. W czasie I wojny światowej budynek ucierpiał z powodu niemieckiego ostrzału artyleryjskiego, co przyczyniło się do jego częściowego zniszczenia.

Po odzyskaniu niepodległości, pałac stał się siedzibą Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół", które przyczyniło się do jego odbudowy i przekształcenia w centrum kulturalno-sportowe. Bal sylwestrowy, organizowany tu corocznie przez pruszkowskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", stał się wydarzeniem o charakterze symbolicznym.

Po II Wojnie Światowej pałac pełnił różnorodne funkcje, m.in. jako siedziba domu kultury, a następnie filia biblioteki miejskiej oraz szkoła muzyczna. Gruntowna rewitalizacja w ostatnich latach przywróciła mu pierwotny blask, a zegar na wieży, zainstalowany w 1974 roku, stanowi dumę i symbol nie tylko dla samego pałacu, ale także dla całego miasta. Twórcą zegara był inżynier Marek Górski, pruszkowski zegarmistrz oraz konstruktor mechanizmu zegara na Zamku Królewskim w Warszawie. 30 kwietnia 2024 roku przypada 50. lecie zainstalowania zegara.

Zdjęcie 5. Zegar na wieży Pałacu "Sokoła"

Autor: Paulina Sikorska, MAPS Studio Sp. z o.o.

Dzięki staraniom społeczności lokalnej oraz instytucji kulturalnych Pałac "Sokoła" w Pruszkowie zachował swój wyjątkowy charakter i nadal pełni funkcje kulturalne i społeczne, będąc nie tylko zabytkiem architektury, lecz także żywym świadkiem historii i centrum życia społecznego.

Obecnie Pałac "Sokoła" w Pruszkowie nadal jest miejscem o bogatej aktywności kulturalnej i społecznej. W jego wnętrzach mieści się Młodzieżowy Dom Kultury, będący placówką wychowania pozaszkolnego, który wspiera edukację artystyczną i rozwój młodych talentów. To tutaj odbywają się liczne warsztaty, koncerty, spektakle teatralne oraz inne wydarzenia kulturalne, przyciągając mieszkańców i odwiedzających z okolicznych miejscowości. Młodzieżowy Dom Kultury pełni funkcje: wychowawcze, kulturalne, edukacyjne, opiekuńcze profilaktyczne, prozdrowotne i rekreacyjne. Placówka realizuje je poprzez prowadzenie zajęć wspierających rozwój dzieci i młodzieży, mających na celu: rozwijanie zainteresowań, szczególnych uzdolnień, doskonalenie umiejętności oraz pogłębianie wiedzy, kształtowanie umiejętności spędzania czasu wolnego, kształtowanie poszanowania dziedzictwa kulturowego regionu, kraju i innych kultur oraz poczucia własnej tożsamości, w szczególności narodowej, etnicznej i językowej, przygotowanie do aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym, organizowanie imprez kulturalnych, w szczególności przeglądów, wystaw oraz festiwali, wypoczynku, sportu, i rekreacji dla dzieci oraz młodzieży, działań alternatywnych wśród dzieci oraz młodzieży niedostosowanych społecznie lub zagrożonych niedostosowaniem społecznym.[20] Państwowa Szkoła Muzyczna, również zlokalizowana w Pałacu "Sokoła", zapewnia wysoką jakość edukacji muzycznej dla dzieci i młodzieży, rozwijając talenty i pasje muzyczne przyszłych pokoleń.

Dzięki różnorodnym instytucjom kulturalnym i edukacyjnym Pałac "Sokoła" nie tylko zachowuje swój historyczny charakter, ale również spełnia istotną funkcję w życiu społeczności lokalnej, inspirując i integrując jej mieszkańców poprzez sztukę, kulturę i edukację.

3.3.2.5 Zespół Ogrodniczy P. Hoser

Zespół zabudowy gospodarstwa ogrodniczego rodziny Hoserów, znany jako Żbikowskie gospodarstwo, stanowi wyjątkowy zabytek naszej historycznej oraz kulturowej spuścizny. Zlokalizowany na północnych obrzeżach Pruszkowa, przy ul. Żbikowskiej 51, ten kompleks architektoniczny kryje w sobie bogatą historię, sięgającą pierwszych lat XX wieku. Właśnie tutaj, na ziemiach zakupionych przez Piotra II Ferdynand Hosera (syna Piotra Hosera) w 1879 roku, rozwinęła się działalność hodowlana, która przez wieki stanowiła źródło zarówno utrzymania, jak i inspiracji dla kolejnych pokoleń Hoserów. Historia tego zabytku jest nierozerwalnie spleciona z historią samej rodziny Hoserów.

Zdjęcie 6. Zespół Ogrodniczy P. Hoserów.

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Piotr Hoser, przybyły do Warszawy z Wiednia w 1846 roku i przez kilka lat pełnił obowiązki głównego ogrodnika Ogrodu Saskiego. Kiedy Piotr postanowił na stałe osiąść w Warszawie, ściągnął do Polski z Czech swoich braci Pawła i Wincentego, aby pomogli mu prowadzić własny interes. W 1890 roku firma" Braci Hoser" była znana nie tylko w Królestwie Polskim, ale przez kontakty handlowe również w imperium rosyjskim. Przez 40 lat firma tak się rozwinęła, że na warszawskim rynku ogrodniczym

[20] Źródło: Komentarz Jolanty Dąbek Dyrektor MDK w Pruszkowie w ramach procesu konsultacji społecznych.

Hoserowie stali się potęgą. Specjalizowali się w warzywach, kwiatach i drzewkach. Przeszłość ta jest ilustracją siły przedsiębiorczości i pasji, które stanowiły fundamenty dla dalszych działań rodziny.

Także wspomniane wcześniej "Szkółki Żbikowskie", zlokalizowane w obecnie najstarszej części Pruszkowa, stały się najlepszym gospodarstwem szkółkarskim w Polsce. Poza nimi w Pruszkowie znajdowały się również cegielnia Pawła przy ul. Żbikowskiej i Fabryka Pilników Henryka przy ul. Mostowej. Wincent prowadził firmę "Braci Hoser w Warszawie i należące do niej gospodarstwo na Rakowcu. W celu ułatwienia transportu materiałów zaopatrzeniowych oraz zbytu wyrobów Hoserowie wybudowali kolejkę wąskotorową, która łączyła ich zakłady z dworcem drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej w Pruszkowie. Ponadto wybudowali drewniany most w ciągu ul. Mostowej nad Utratą, z którego korzystali wszyscy mieszkańcy Pruszkowa.

Ponieważ "Szkółki Żbikowskie" obejmujące pierwotnie 57 ha powierzchni (obecnie znacznie okrojonej) były gospodarstwem pod każdym względem wzorowym, także zabudowa powstała na ich terenie utworzyła ciekawy zespół i jest warta szczególnej uwagi. Zespół ten składał się z dwóch części – południowej, zawierającej willę właściciela i otaczający ją park krajobrazowy (arboretum) zaprojektowany przez Waleriana Kronenberga i Teodora Chrząńskiego oraz północnej, stanowiącą część produkcyjną. Obie partie połączone zostały drogą wewnętrzną wyznaczającą oś kompozycyjną zespołu.

Centralnym elementem zespołu jest willa mieszkalna, zaprojektowana z dbałością o detale architektoniczne zaprojektowana przez Czesława Domaniewskiego i otoczona urokliwym ogrodem i parkiem - arboretum. Na początku XX w. rzadkie odmiany drzew i krzewów z tego parku stanowiły jednocześnie źródło zrazów do produkcji w szkółkach. To tutaj, w otoczeniu zieleni i spokoju, rodzina Hoserów kultywowała swoje tradycje i rozwijała działalność hodowlaną. Obok willi rozciąga się część hodowlana, z licznymi zabudowaniami gospodarczymi, takimi jak stajnie, obory czy pakownia, które odzwierciedlają praktyczne aspekty działalności gospodarczej.

Szczególną uwagę zasługuje zespół pięciu cieplarni, stanowiących skrzydła podłużnego budynku. Odgrywały one kluczową rolę w produkcji roślin ozdobnych. Konstrukcja budynku cieplarni pozwalała, w razie potrzeby, na przedłużenie go i dobudowę kolejnych skrzydeł. Wzniesione z dbałością o funkcjonalność i efektywność, te konstrukcje pozwalały na intensywny rozwój hodowli, umożliwiając produkcję roślin na skalę masową.

Nie można również pominąć charakterystycznego dla krajobrazu Żbikowa postawionego w 1910 roku wiatraka firmy „Dowgiałło", który pełnił istotną funkcję w systemie zaopatrzenia w wodę do wzniesionych zbiorników, która grawitacyjnie była rozprowadzana po terenie szkółek. To właśnie te elementy architektoniczne, wraz z licznymi budynkami pomocniczymi i infrastrukturą techniczną, tworzą kompleks, który stanowi nie tylko historyczną pamiątkę, lecz także świadectwo technicznych osiągnięć epoki.

W skład gospodarstwa ogrodniczego Hosera wchodzą także:

- Budynek transformatora w zespole architektoniczno-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,
- Dom zarządcy w zespole architektoniczo-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,
- Mur ceglany z płn. części zespół architektoniczno-produkcyjnego gospodarstwa ogrodniczego Hoserów w Żbikowie,
- Mur z bramą w zespole ogrodniczym Hosera,
- Pakownia w zespole architektoniczo-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,
- Piwnice w zespole architektoniczno-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,

- Stajnia w zespole architektoniczo-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,
- Stodoła - spichrz w zespole architektoniczo-produkcyjnym gospodarstwa ogrodniczego Hosera,
- Lipa w zespole ogrodniczym Hosera,
- Park (arboretum) w zespole ogrodniczym Hosera.

Losy Żbikowskiego gospodarstwa odzwierciedlają burzliwe wydarzenia historyczne, jakie miały miejsce w naszym kraju, od I wojny światowej po czasy PRL-u. Mimo przeciwności losu, rodzina Hoserów kontynuowała swoją działalność, broniąc swoich tradycji i wartości. Dzisiaj, dzięki staraniom potomków, zespół ten stanowi nie tylko cenny zabytek, lecz także niezwykłą pamiątkę po przeszłości, która nadal wpływa na naszą teraźniejszość i przyszłość.

3.3.2.6 Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza

Szpital Tworkowski – pełna obecna nazwa Mazowieckie Specjalistyczne Centrum Zdrowia im. prof. Jana Mazurkiewicza – w swej monumentalnej architekturze oraz bogatej historii stanowi wyjątkową ikonę polskiego dziedzictwa medycznego. Wzniesiony w 1891 roku dzięki staraniom wybitnych postaci środowiska psychiatrycznego oraz wsparciu społecznemu, odznacza się nie tylko niezwykłą rolą w leczeniu schorzeń psychicznych, ale także jako ważne centrum kulturowe i naukowe.

Inauguracja Szpitala Tworkowskiego, znanego również jako Warszawska Lecznica dla Obłąkanych, 21 listopada 1891 roku, stanowiła kamień milowy w historii polskiej psychiatrii. Wówczas to, pod egidą profesora Adolfa Mikołaja Rothego, wizjonerskiego badacza i akademika, oraz z zaangażowaniem profesora Jana Balińskiego, zainaugurowano budowę tego okazałego kompleksu.

Architektoniczna koncepcja Szpitala Tworkowskiego, stworzona z myślą o humanitarnym leczeniu i wsparciu osób dotkniętych chorobami psychicznymi, obejmowała nie tylko pawilony dla pacjentów, ale również zaplecze administracyjno-gospodarcze. Pierwszymi dyrektorami placówki byli Władimir Chardin oraz Iwan Sabasznikow, zaś pierwszym Polakiem pełniącym tę funkcję był Witold Łuniewski, który odegrał kluczową rolę w rozbudowie i modernizacji szpitala.

W okresie międzywojennym, Szpital Tworkowski rozwijał się w duchu nowoczesności oraz funkcjonalności, zgodnie z koncepcją art déco, będący obecnie wiodącym stylem w projektowaniu nie tylko obiektów, ale szeroko rozumianym wzornictwie. Witold Łuniewski, ówczesny dyrektor, zainicjował nie tylko rozbudowę kompleksu, lecz także zagospodarowanie przestrzeni parkowej, czyniąc ją miejscem rekreacji i kultury.

Zdjęcie 7. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom rozrywki pacjenta, ob. dom kultury

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

W czasie II Wojny Światowej, Szpital Tworkowski stał się miejscem schronienia dla prześladowanych, unikając tym samym masowej eksterminacji, co czyniło go miejscem ważnym dla opieki nad potrzebującymi w tych tragicznych czasach.

Dziedzictwo Szpitala Tworkowskiego, obejmujące zarówno jego architektoniczny majestat, jak i humanitarne posługiwanie się medycyną, zostało kontynuowane oraz rozwijane

w powojennych latach. Modernizacje i programy konserwacji zabytków, prowadzone od 2009 roku, podkreślają nie tylko historyczną wartość tego miejsca, lecz również jego znaczenie jako centrum naukowego oraz kulturowego.

Obecnie, Mazowieckie Specjalistyczne Centrum Zdrowia, będące spadkobiercą długiej i bogatej tradycji Szpitala Tworkowskiego, jest nie tylko placówką medyczną, lecz także instytucją akademicką oraz kulturalną. Świadcząc wysokospecjalistyczne usługi medyczne, prowadząc badania naukowe i dydaktyczne oraz pełniąc rolę centrum kulturalnego, kontynuuje swoje dziedzictwo jako nieodłączna część polskiej historii medycyny i kultury.

3.3.2.7 Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka”

Zdjęcie 8. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka”

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Fabryka Ołówków St. Majewski, zainaugurowana w roku 1889 z inicjatywy przedsiębiorczych umysłów: inżyniera Stanisława Jana Majewskiego, inżyniera Józefa Zaborskiego oraz Stanisława Starzeńskiego, stanowi niezaprzeczalny kamień milowy w historii przemysłu ołówkowego w Polsce. Była ona pierwszą i jedyną fabryką ołówków w Królestwie Polskim. Początkowo lokalizując się w Warszawie, blisko stacji towarowej Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, szybko zdołała zdobyć uznanie i dynamicznie się rozwijając, co zaowocowało przeniesieniem do bardziej przystosowanych dla potrzeb produkcji pomieszczeń w Pruszkowie już w 1894 roku. Od samego początku istnienia fabryki Ołówków St. Majewski przywiązywana jest ogromna waga do dbałości o wysoką jakość oferowanych produktów. Ołówki techniczne „Polonia 340”, wyprodukowane przez tę firmę, zdobyły wielkie uznanie podczas Wystawy Światowej w Paryżu w 1937 roku, gdzie uhonorowane zostały złotym medalem za swoją wyjątkową jakość oraz innowacyjne podejście do produkcji.

Architektura tychże budynków fabrycznych, typowa dla ówczesnego budownictwa przemysłowego, pozostaje świadectwem epoki, z nietynkowanymi, twardo palonymi, czerwonoceglanymi murami, przypominającymi o fizycznej materii i o duchowej substancji tamtego czasu. Hale produkcyjne, oświetlone szprosowanymi oknami, rozlokowane na dwóch kondygnacjach, a po rozbudowie – trzech, stanowiły serce fabryki, w którym pulsowało życie przedsiębiorstwa. Nie tylko za sprawą wybitnych konstrukcji architektonicznych, lecz przede wszystkim za pomocą innowacji technologicznych, jakie tu wprowadzano, Fabryka Ołówków St. Majewski zyskała europejską renomę.

W 1914 roku fabryka doświadczyła poważnych zniszczeń w wyniku niemieckiego ostrzału artyleryjskiego, kierowanego przez oficera związanego z konkurencyjną firmą Faber. Pawilon główny oraz willa właściciela – Stanisława Majewskiego, zostały spalone, a inne budynki, w tym graficiarnia – częściowo zniszczone. Naprawy rozpoczęto jesienią tego samego roku, jednakże rok później fabryka została zmuszona do ewakuacji na wschód.

Choć zawirowania historyczne, takie jak I Wojna Światowa, przyniosły poważne zniszczenia, a nawet konieczność ewakuacji fabryki, to determinacja założycieli oraz ich poświęcenie sprawiły, że zakład odrodził się, zyskując miano symbolu odporności i ciągłości. Po zakończeniu II Wojny Światowej, podczas której oszczędzono fabrykę oraz okresie upaństwowienia, który doprowadził do zmiany jej nazwy na „Pruszkowskie Zakłady Materiałów

Biurowych", fabryka zdołała zachować swoją tożsamość i ostatecznie powrócić do pierwotnej nazwy, kontynuując swoją działalność jako „Fabryka ołówków St. Majewski".

W ciągu lat, fabryka nie tylko utrzymała się na rynku, lecz także przystosowała się do zmieniających się potrzeb społeczeństwa, rozszerzając swój asortyment o artykuły biurowe i szkolne, stając się niekwestionowanym liderem w branży. W 2014 roku, dla uczczenia 125 rocznicy powstania „Fabryki ołówków St. Majewski" zakład został przeniesiony do nowego, zmodernizowanego budynku przy ul. Kredkowej na terenie pruszkowskiej podstrefy Łódzkiej – Specjalnej Strefy Ekonomicznej. Fabryka w dalszym ciągu produkuje kredki oraz ołówki.

3.3.2.8 Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego

Warsztaty Kolejowe w Pruszkowie, powstałe z inicjatywy Towarzystwa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, stanowią monumentalny przykład dziedzictwa przemysłowego, będącego zarazem świadectwem burzliwej historii regionu oraz niezwykłej przemiany społeczno-gospodarczej. Zlokalizowane w pobliżu osady fabrycznej Pruszków, na terenie ówczesnej wsi Żbików, warsztaty te początkowo pełniły funkcję Warsztatów Naprawy Wagonów Towarowych. Składały się z wielu budynków warsztatowych – rozmieszczonych w liniowym układzie przestrzennym i utrzymanych w charakterystycznych dla ówczesnej architektury przemysłowej historyzujących, inspirowanych ceglaną architekturą średniowieczną formach. Najcenniejszym obiektem w zespole jest neogotycki budynek Dyrekcji z 1899 r.

Pierwsze wzmianki o tym miejscu sięgają roku 1897, kiedy to rozpoczęła się jego działalność. Choć na początku zatrudnienie znalazła niewielka ilość osób, bo zaledwie 49, to szybko stał się jednym z najprężniej rozwijających się zakładów przemysłowych w obrębie Warszawy. Już w ciągu zaledwie kilku lat od swego powstania, w 1904 roku, osiągnęły one status największego pracodawcy w Pruszkowie, co świadczyło o ich znaczeniu i dynamice rozwoju. W 1913 w warsztatach zatrudnionych było już ok. 500 robotników.

Prawdziwy przełom dla zakładów nadszedł w okresie powojennym, w styczniu 1919 roku, kiedy to po ogromnych zniszczeniach, jakie przyniósł czas wojny, rozpoczęto prace nad odbudową. W tamtym czasie warsztaty zostały przejęte przez PKP. Niemal zrujnowany teren został poddany gruntownej rekonstrukcji, a część hal została naprawiona, by umożliwić wznowienie działalności. W pierwszej połowie 1920 roku ponownie ruszyła produkcja, a zakład zatrudniał około 500 pracowników. Ten moment stanowił punkt zwrotny w historii warsztatów, gdyż została podjęta decyzja o ich rozbudowie i modernizacji. Polskie Koleje Państwowe przeznaczyły znaczne środki na ten cel, co miało zrewolucjonizować zakres oraz potencjał tych obiektów.

Rozbudowa, rozpoczęta w 1923 roku, miała na celu uczynienie warsztatów kolejowych w Żbikowie wzorcowym zakładem naprawy taboru. Nowe hale naprawcze, w tym hala naprawy taboru osobowego, stanowiły wówczas prawdziwe arcydzieło techniki, przekraczając standardy produkcyjne swojej epoki. Mimo przeciwności losu, takich jak opóźnienia dostawców i kwestie administracyjne, prace modernizacyjne zakończono w 1928 roku, a ich efektem było ponowne umocnienie pozycji warsztatów jako czołowego pracodawcy w Pruszkowie. Zatrudniając około 700 osób, stały się one sercem gospodarczym i społecznym tamtej części miasta. W 1939 warsztaty zajmowały obszar 53 ha, a załoga liczyła aż ok. 1300 osób.

Jednak historia tych zakładów to nie tylko opowieść o osiągnięciach technicznych, ale także o życiu społeczności, która wokół nich powstała. Działały tu liczne instytucje kulturalne i społeczne, takie jak zarządzany przez Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych dom ludowy „Szwajcarnia", sklep kooperatywy czy zespoły taneczne, muzyczne oraz sportowe.

Od momentu swojego założenia aż po okres międzywojenny, zakłady te nieustannie ewoluowały, stanowiąc ważny ośrodek naprawy i produkcji wagonów. W okresie I Wojny Światowej od roku 1915 do 1918, kiedy pracowników oraz maszyny wywieziono w głąb Rosji, spowodował

wstrzymanie pracy. Następujące po niej wydarzenia, przyniosły zakładom zarówno trudności, jak i nowe wyzwania.

W sąsiedztwie Warsztatów szybko zaczęły wyrastać liczne kamienice, powstała szkoła dzieci pracowników, a w późniejszym okresie, osiedle pracownicze i szpital robotniczy, które stały się zalążkiem szybko rozwijającej się dzielnicy przemysłowej zwanej Żbikówkiem.

Do 1912 r. powstało ok. 400 budynków mieszkalnych realizowanych na rozparcelowanych polach tworząc zabudowę większości dzisiejszych ulic, zlokalizowanych w sąsiedztwie warsztatów m. in. 3 Maja, Narodowej, Mickiewicza, a także po południowej stronie torów – Bohaterów Warszawy, Pięknej czy Bursowej. Na potrzeby zakładów w latach 1900-1904 powstała kolonia domów robotniczych przy ul. Harcerskiej, tworząca później osiedle Utrata - na terenie dzisiejszego Piastowa (Ceglane domy pracowników pruszkowskich warsztatów ciągną się wzdłuż ulic Harcerskiej i Popiełuszki.)

Szczególnie dramatyczny był okres II Wojny Światowej, kiedy to na terenie zakładów kolejowych umieszczono obóz przejściowy "Dulag 121" (Durchgangslager 121). Obóz ten, istniejący od sierpnia 1944 roku do stycznia 1945 roku, był miejscem przejścia dla cywilnej ludności stolicy, która później wywożona była głównie do obozów pracy w III Rzeszy. Ta tragiczna chwila w historii stanowi niezatarty ślad pamięci, który przypomina o cierpieniach ludności podczas okupacji.

Zdjęcie 9. Pomnik Dulagu 121 przy dawnej hali nr 5.

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Dulag 121 Pruszków był jednym z wielu miejsc męki oraz śmierci okresu II Wojny Światowej. Obóz przejściowy powstał, gdy Niemcy zmieniali swoją taktykę wobec zbuntowanej Warszawy. Wcześniejsze plany eksterminacji zostały częściowo przekształcone na rozwiązania, które pozwoliły na wykorzystanie ludności cywilnej jako siły roboczej. Dulag 121 był częścią tego brutalnego mechanizmu, gdzie wysiedlanych z Warszawy kierowano do pracy przymusowej lub do obozów koncentracyjnych. Obóz ten, choć przejściowy, stał się miejscem cierpienia dla setek tysięcy osób. W warunkach chaosu i improwizacji ludzie byli zmuszeni do opuszczenia swoich domów i osiedlenia się w nieprzystosowanym do humanitarnego egzystowania obozie. Improwizacja była widoczna również na poziomie administracyjnym, gdzie początkowo brakowało funkcjonariuszy niemieckich, a sytuacja nie uległa poprawie nawet po przybyciu nowej załogi.

Obozowa infrastruktura, choć wcześniej wykorzystywana do innych celów, została zaadaptowana na potrzeby Dulagu 121. Hale produkcyjne służyły jako miejsca przejściowe, ambulatorium czy nawet szpital zakaźny. Różne hale były przeznaczone dla różnych grup ludności, w tym zarówno dla osób zdolnych do pracy, jak i tych uznanych za niezdolne.

Niemniej jednak, mimo okrucieństwa i braku organizacji, ludzie próbowali działać w obronie więźniów. Na terenie obozu było aktywnie zaangażowane duchowieństwo oraz lokalne struktury kościelne, które podejmowały próby pomocy osadzonym. Pomimo ich wysiłków często efekty były krótkotrwałe lub prowadziły do zaostrzenia represji, zwłaszcza wobec osób udzielających pomocy.

Likwidacja obozu była związana z nadejściem Armii Czerwonej, co wywołało ucieczkę niemieckiej załogi i ostateczne uwolnienie więźniów. Ból fizyczny oraz psychiczny odcisnął piętno.

Zdjęcie 10. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - budynek dyrekcji.

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Po zakończeniu wojny, Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego stały się największym przedsiębiorstwem i tym samym pracodawcą w Pruszkowie, kontynuując swoją działalność w nowych realiach społeczno-gospodarczych. W roku 1969 po śmierci wietnamskiego polityka Hồ Chí Minha nadano im jego imię. Decyzja ta była bardziej związana z polityką międzynarodową Polski Ludowej niż z uznaniem dla osoby i idei wschodniego przywódcy, stanowiła bowiem gest poparcia dla komunistycznego Wietnamu oraz zerwanie sojuszu ZSRR z imperialnymi Chinami. Przez lata ZNTK Pruszków rozwijały się, modernizując swoje procesy i stając się symbolem postępu technicznego oraz pracy zbiorowej.

Po wielu latach działalności, w 1997 roku, zakłady te zostały zlikwidowane, pozostawiając po sobie dziedzictwo przemysłowe, które do dziś stanowi istotny element historii Pruszkowa i regionu. Obecnie na terenie dawnych zakładów znajduje się Millennium Logistic Park, co stanowi przejaw adaptacji przestrzeni przemysłowej na potrzeby współczesnej gospodarki.

Warto także wspomnieć o otwartym w październiku 2010 roku Muzeum Dulag 121 – Samorządowej Instytucji Kultury Powiatu Pruszkowskiego. Jest to jednostka o wyjątkowym charakterze, będąca muzeum narracyjnym, które w szczególny sposób upamiętnia tragiczne wydarzenia związane z obecnością obozu Durchgangslager 121 w Pruszkowie. Ekspozycja muzealna stanowi nie tylko zbiór autentycznych artefaktów i dokumentów, lecz przede wszystkim głęboką relację z historią, uchwyconą w osobistych losach byłych więźniów oraz osób zaangażowanych w pomoc w obozie.

Centralnym elementem ekspozycji są wzruszające relacje więźniów, które rzucają światło na ich indywidualne doświadczenia, cierpienia i heroiczne starania o przetrwanie w nieludzkich warunkach obozu. Wzbogacone o reprodukcje historycznych fotografii, listów oraz dokumentów, te opowieści ożywiają przeszłość, pozwalając widzowi wczuć się w dramatyczne wydarzenia tamtych czasów. Autentyczne pamiątki i przedmioty, związane z codziennym życiem w obozie, dopełniają obrazu, pozwalając na głębsze zrozumienie rzeczywistości tamtych dni.

Niezwykle istotnym elementem ekspozycji jest również makieta obozu, powstała w 2012 roku na podstawie archiwalnych zdjęć, dokumentacji konserwatorskiej oraz relacji świadków. Precyzyjnie oddaje ona teren obozu wraz z zabudowaniami i układem torowisk, stanowiąc ważne narzędzie edukacyjne oraz pamięciowe.

W sierpniu 2020 roku ekspozycję wzbogacono o ponad 40 oryginalnych nagrań audio więźniów, zebrane przez lata przez Muzeum Dulag 121. Te autentyczne dźwięki, często pochodzące z audycji Radia Bogoria, stanowią niepowtarzalne źródło wiedzy, umożliwiając słuchanie świadectw bezpośrednich uczestników tragicznych wydarzeń.

Muzeum pełni również ważną rolę społeczną, będąc miejscem spotkań i wymiany myśli dla lokalnej społeczności Pruszkowa. W ramach różnorodnych wydarzeń, takich jak wystawy, koncerty, wykłady, czy pokazy filmów, muzeum angażuje społeczeństwo w refleksję nad historią Polski oraz Europy XIX i XX wieku. Współpraca z instytucjami edukacyjnymi, Uniwersytetami

Trzeciego Wieku oraz organizacjami pozarządowymi umożliwia szeroką aktywność kulturalną i edukacyjną.

Historia muzeum sięga roku 2010, jednak już wcześniej dążono do upamiętnienia wypędzonych. W tym celu starania dokładali mieszkańcy Pruszkowa, kombatanci, kolejarza i inne grupy. Początki ich inicjatywy sięgają 1947 roku, kiedy na terenie Zakładów Naprawy Taboru Kolejowego odsłonięto pierwszą tablicę pamiątkową. Pomnik wzniesiony w 1990 roku, według projektu Oskara Hansena, jest symbolicznym świadectwem zobowiązania do zachowania pamięci o wydarzeniach związanych z obozem Durchgangslager 121. Muzeum, zlokalizowane na skraju zabytkowego kompleksu byłych Warsztatów Kolejowych, wpisuje się w historyczny kontekst, kontynuując pamięć dramatycznych wydarzeń minionych lat.[21]

3.3.2.9 Cmentarz żydowski wraz z domem pogrzebowym

Cmentarz żydowski w Pruszkowie stanowi niezwykłe arcydzieło architektury i kultury, wzbogacając tkankę urbanistyczną miasta nie jedynie swoją obecnością, lecz także jako żywa przypowieść o historii oraz tradycji społeczności żydowskiej, która przyczyniła się do rozwoju tego regionu. Lokalizacja cmentarza, u zbiegu ulic Lipowej i Mordechaja Gutowicza, nie tylko definiuje przestrzeń miejską, ale stanowi również ochronę przed zapomnieniem dla dziedzictwa kulturowego.

Założony w 1904 roku na gruncie nabytym od Jadwigi i Antoniego Potulickich, cmentarz stał się miejscem wiecznego spoczynku dla licznych członków społeczności żydowskiej Pruszkowa. Nagrobki pierwszych pochowanych w tym miejscu stanowią symbol pamięci i są wyraz prywatnej inicjatywy lokalnej społeczności, gdyż wcześniej Żydzi z Pruszkowa byli zmuszeni korzystać z kirkutu w Nadarzynie.

Zdjęcie 11. Cmentarz żydowski

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Dzieje cmentarza splatają się z dramatycznymi wydarzeniami XX wieku. Niemiecki okupant, który nie oszczędzał żydowskich miejsc pochówku, pozostawił pruszkowski kirkut względnie nietknięty. Jednak ślady po ostrzale oraz próbach dewastacji stanowią nieodłączny element historii. Wyjątkowe jest również zainteresowanie ze strony zachodniego sąsiada, które doprowadziło do odbudowy domu przedpogrzebowego przez uczniów szkół z Niemiec, wspieranych przez polską młodzież oraz władze lokalne.

Mimo prób zniszczenia cmentarz wciąż emanuje swoim kulturowym bogactwem. Mnogość form i symboliki macew, ich różnorodność oraz opisane inskrypcje stanowią niezwykłe źródło wiedzy historycznej oraz artystycznej. Przez wieki zmieniający się język nagrobków odzwierciedla historię i zmiany w społeczności, czyniąc z cmentarza nie tylko miejsce pamięci, lecz także otwartą księgę dziejów.

Niezmiernie istotne jest podjęcie działań na rzecz zachowania i popularyzacji tego wyjątkowego dziedzictwa. Organizacja działań edukacyjnych, wykorzystujących bogactwo symboliki i historii nagrobków, mogłaby przyczynić się do upowszechnienia wiedzy o przeszłości oraz kulturze żydowskiej w regionie, a co za tym idzie lepszego zrozumienia dziedzictwa oraz kształtowania świadomości społecznej.

[21] Strona źródłowa: www.dulag121.pl/muzeum/

Cmentarz żydowski w Pruszkowie stanowi miejsce pochówku, ale także kulturowe oraz historyczne centrum, które powinno być pielęgnowane, otwarte na społeczność, aby w pełni oddać hołd pamięci i tradycji zmarłych oraz zachować pamięć o tych, którzy odeszli dla przyszłych pokoleń.

Jedno z pomieszczeń w domu przedpogrzebowym służyło członkom bractwa Chewra Kadisza do przygotowania zwłok. Zachowany do dziś kamienny stół pełnił rolę centralną w tych ceremoniach. Woda potrzebna do obmywania była czerpana ze studni znajdującej się w pobliżu bramy cmentarnej.

Zdjęcie 12. Stół do obmywania.

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

3.3.2.10 Kościół parafialny pw. św. Kazimierza

Kościół św. Kazimierza w Pruszkowie, choć jego budowa rozpoczęła się już w początkach XX wieku, ostatecznie uzyskał swoją pełną świetność dopiero w latach 30. XX wieku. Jego budowa była procesem długotrwałym, pełnym wyzwań i przeszkód, jednak dzięki determinacji oraz zaangażowaniu wielu osób, a ponad to wsparciu społeczności pruszkowskiej, stał się on nie tylko miejscem kultu religijnego, lecz także znakiem wytrwałości i wiary.

Zdjęcie 13. Kościół parafialny pw. św. Kazimierza

Autor: Anna Pyziak, MAPS Studio Sp. z o.o.

Architektura kościoła, zaprojektowana przez profesora inżyniera architekta Czesława Domaniewskiego, jest przykładem harmonijnego połączenia stylu gotycko-romańskiego z elementami współczesnej architektury. Wzniesiony z cegły i kamienia, reprezentuje on charakterystyczne dla epoki cechy konstrukcyjne oraz dekoracyjne. Kościół jest nieorientowany, trójnawowy, pseudohalowy z transeptem i wydłużonym prezbiterium. W portalu głównym są dwie pary kolumn granitowych, a nad nim rozpina się rozeta z szarego piaskowca, z którego także wykonano filary w blendach i oknach fasady wieżowej. Bryła kościoła jest zwarta, a element dominujący stanowi jego fasada wejściowa ujęta z obu stron wysokimi kwadratowymi wieżami. Witraże o różnorodnej symbolice, które zdobią okna, nadają wnętrzu wyjątkowy charakter, wprowadzając do niego wielobarwne światło.

Otwarcie i poświęcenie nowego kościoła w 1923 roku było wydarzeniem niezwykle uroczystym, które przyciągnęło uwagę zarówno duchowieństwa, jak i świeckich. Ceremonia, w której udział wziął Jego Ekscelencja Ksiądz Kardynał Aleksander Kakowski, była momentem symbolicznym, podkreślającym zakończenie długiego procesu budowlanego i narodziny nowej społeczności parafialnej. Dalsze prace nad rozbudową kościoła, w tym budowa wież

oraz prezbiterium, kontynuowane były przez kolejne lata, a ich zakończenie w latach 30. XX wieku stanowiło kolejny kamień milowy w historii tego zabytku. Dzięki staraniom proboszczów, jak ks. Edward Tyszka oraz aktywnemu udziałowi parafian i lokalnej społeczności, udało się sfinalizować budowę i nadając kościołowi św. Kazimierza pełnię jego architektonicznego oraz duchowego znaczenia.

Dziś, kościół św. Kazimierza w Pruszkowie nie tylko jest miejscem kultu religijnego dla wiernych, ale także stanowi istotny element dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu. Jego architektura, bogate wyposażenie, a także znaczenie społeczne sprawiają, że jest on obiektem sakralnym oraz symbolem lokalnej tożsamości i tradycji.

3.3.3. Zabytki ruchome

Na terenie Gminy Miasto Pruszków znajdują się cztery zabytki ruchome wpisane do rejestru. Wykaz zawiera poniższa tabela.

Tabela 2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

LOKALIZACJA	OBIEKT	WŁAŚCICIEL	REJESTR B
Kościół, Pruszków	Organy	Parafia p.w. Niepokalanego Poczęcia	B-2328
Pruszków	półmisek porcelanowy	własność prywatna	B-2311
Pruszków	półmisek porcelanowy	własność prywatna	B-2081
Pruszków	fortepian	Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie	B-2489

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Programu Opieki Nad Zabytkami powiatu pruszkowskiego.

3.3.4. Walory kulturowe i historyczne

Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. wyznacza kilka form ochrony walorów kulturowych i historycznych. Należą do nich m.in.:

- ***Obszar chronionego krajobrazu***, na jego obszarze również zakazuje się niszczenia i uszkadzania obiektów o szczególnym znaczeniu historycznym czy kulturowym;
- ***Pomnik przyrody***, który jest pojedynczym tworem o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej czy krajobrazowej.

Na terenie miasta Pruszków występuje odcinek **Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu** (WOCK)[22], jest to obszar o szczególnych walorach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych wokół Warszawy. Jest to jednostka administracyjna utworzona w celu ochrony przyrody oraz kształtowania harmonijnego otoczenia dla mieszkańców aglomeracji warszawskiej. WOCK obejmuje obszar o powierzchni około 148 tysięcy hektarów, w tym niecałe 76 ha leży na terenie miasta Pruszków.

WOCK obejmuje różnorodne siedliska, w tym tereny rolnicze, leśne, wodne oraz miejsca o znaczeniu historycznym i kulturowym. W jego skład wchodzą obszary chronione, takie jak rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary Natura 2000 oraz obszary ochrony ścisłej i krajobrazowej.

Główne cele utworzenia Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu to ochrona i zachowanie różnorodności biologicznej poprzez rewitalizację naturalnych siedlisk, kształtowanie zrównoważonego rozwoju uwzględniającego potrzeby społeczności lokalnych oraz edukacja i podnoszenie świadomości ekologicznej społeczeństwa.

[22] Rozporządzenie Wojewody Mazowieckiego z dnia 13 lutego 2007 r. w sprawie utworzenia obszaru chronionego krajobrazu na terenie województwa mazowieckiego. Opis przebiegu granicy WOCK dla gminy miasta Pruszków został zawarty w załączniku nr 25 do ww. rozporządzenia.

Wdrożenie skutecznych strategii ochrony i zrównoważonego użytkowania zasobów naturalnych na obszarze WOCK wymaga współpracy różnych instytucji, w tym administracji publicznej, organizacji pozarządowych, społeczności lokalnych oraz sektora prywatnego. Jest to kluczowe dla zachowania unikatowych walorów krajobrazowych i przyrodniczych tego obszaru dla przyszłych pokoleń.

Drugą formą ochrony walorów kulturowych i historycznych obecnych na obszarze miasta Pruszków są pomniki przyrody. Wykaz znajduje się w tabeli poniżej.

Tabela 3. Wykaz pomników przyrody - drzewa.

lokalizacja	nr działki, obręb	obiekt poddany ochronie	Nazwa obiektu		Obwód (cm)	Wys. (m)
			Nazwa gatunkowa polska	Nazwa gatunkowa łacińska		
Żbikowska 56	dz. ew. nr 8, obręb 05	drzewo	lipa drobnolistna	*Tilia cordata*	413	16
Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego/na terenie zakładu, w obrębie miejsca Pamięci Narodowej	dz. ew. nr 121/4, obręb 12	drzewo	topola szara	*Populus canescens*	435	19
PKP/przy torach PKP, na tyłach garaży, w sąsiedztwie składu węglowego, przy ul. 3-go Maja naprzeciwko nr 2	dz. ew. nr 75/15, obręb 12	drzewo	topola szara	*Populus canescens*	540	14
Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej/ na terenie szpitala między cmentarzem i rz. Utratą nad stawem	dz. ew. nr 199/6, obręb 25	drzewo	topola kanadyjska	*Populus euramericana „Serotina"*	440	19
Bliska 1	dz. ew. nr 260, obręb 26	drzewo	wiąz szypułkowy	*Ulmus laevis*	293	22
Park Potulickich, w zachodniej części parku, pomiędzy brzegiem dużego stawu, a chodnikiem	dz. ew. nr 485, obręb 23	drzewo	olsza czarna	*Alnus glutinosa*	296	15
Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego/ Park Potulickich-Plac Jana Pawła II, na wygrodzonym terenie Muzeum, przed piwnicą (lodownią), od strony Szkoły Podstawowej nr 12 oraz strony ul. Kopernika	dz. ew. nr 487, obręb 23	drzewo	topola szara	*Populus canescens*	400	20
Park Potulickich, część zachodnia, od strony ul. Prusa, na niewielkiej skarpie między chodnikiem ulicznym a przybrzeżną alejką parkową, na wprost wolnej przerwy między numerami 8 i 12	dz. ew. nr 216/15, obręb 23	drzewo	topola szara	*Populus canescens*	480	21
Park Potulickich, część zachodnia, wzdłuż ul. Prusa, między ul. Prusa a rz. Utratą (w narożniku) w pobliżu mostu na rz. Utracie	dz. ew. nr 485, obręb 23	drzewo	olsza czarna	*Alnus glutinosa*	340	24
Park Potulickich, część zachodnia, przy werandzie Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego, w części parku zlokalizowanej między główną aleją asfaltową i boiskiem Szkoły Podstawowej nr 12	dz. ew. nr 485, obręb 23	drzewo	wiąz szypułkowy	*Ulmus laevis*	296	13
Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego/na terenie zakładu, przy głównej alei, która prowadzi na wprost bramy, w niedalekiej odległości za portiernią	dz. ew. nr 121/4, obręb 12	drzewo	topola biała	*Populus alba*	540	19
Komorowska 47	dz. ew. nr 259, obręb 22	drzewo	brzoza brodawkowata	*Betula pendula*	230	22
Drzewo na obrzeżu polnej drogi (równoległa do ul. Traktowej, znajduje się między ul. Traktową a zabudowaniami i przy ul. Przejazdowej 21) prowadzącej przy ogródkach działkowych	dz. ew. nr 93/4, obręb 14	grupa drzew	jesion wyniosły	*Fraxinus excelsior*	396	16
			jesion wyniosły	*Fraxinus excelsior*	368	16
			jesion wyniosły	*Fraxinus excelsior*	341	14
Teren parku zabytkowego – Park Potulickich	dz. ew. nr 485, obręb 23	grupa drzew	modrzew polski	*Larix polonica*	325	30-40
			modrzew polski	*Larix polonica*	255	
			modrzew polski	*Larix polonica*	273	
			modrzew polski	*Larix polonica*	190	
			modrzew polski	*Larix polonica*	272	
			topola biała	*Populus alba*	565	
			topola biała	*Populus alba*	430	
Teren parku zabytkowego – Park Potulickich	dz. nr ew. 501, obręb 23	drzewo	topola szara	*Populus x canescens*	380	28
Teren parku zabytkowego – Park Kościuszki	dz. nr ew. 140/1, obręb 21	drzewo	dąb szypułkowy	*Quercus robur*	324	27

lokalizacja	nr działki, obręb	obiekt poddany ochronie	Nazwa obiektu		Obwód (cm)	Wys. (m)
			Nazwa gatunkowa polska	Nazwa gatunkowa łacińska		
Teren parku zabytkowego – Park Kościuszki	dz. nr ew. 140/1, obręb 21	drzewo	dąb szypułkowy	*Quercus robur*	301	23
Teren parku zabytkowego – Park Kościuszki	dz. nr ew. 140/1, obręb 21	drzewo	dąb szypułkowy	*Quercus robur*	332	25
Teren parku zabytkowego – Park Kościuszki	dz. nr ew. 140/1, obręb 21	drzewo	sosna wejmutka	*Pinus strobus*	231	17

Źródło: Rozporządzenie Nr 19 Wojewody Mazowieckiego z dnia 31 lipca 2009 r. w sprawie ustanowienia pomników przyrody położonych na terenie powiatu pruszkowskiego, Centralny Rejestr Form Ochrony Przyrody (http://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/)

Tabela 4. Wykaz pomników przyrody - głaz narzutowy.

lokalizacja	działka, obręb	własność	obiekt poddany ochronie	rodzaj skały/minerału
Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie/ na terenie ekspozycyjnym muzeum	dz. ew. nr 488, obręb 23	Własność: Gmina Miasto Pruszków	głaz narzutowy	Gnejs barwy szarej o niejednorodnej strukturze zbudowanej z dwóch petrograficznie różnych skał określanych jako migmatyt

Źródło: Rozporządzenie Nr 19 Wojewody Mazowieckiego z dnia 31 lipca 2009 r. w sprawie ustanowienia pomników przyrody położonych na terenie powiatu pruszkowskiego, Centralny Rejestr Form Ochrony Przyrody (http://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/)

Mapa 3. Formy ochrony zieleni.

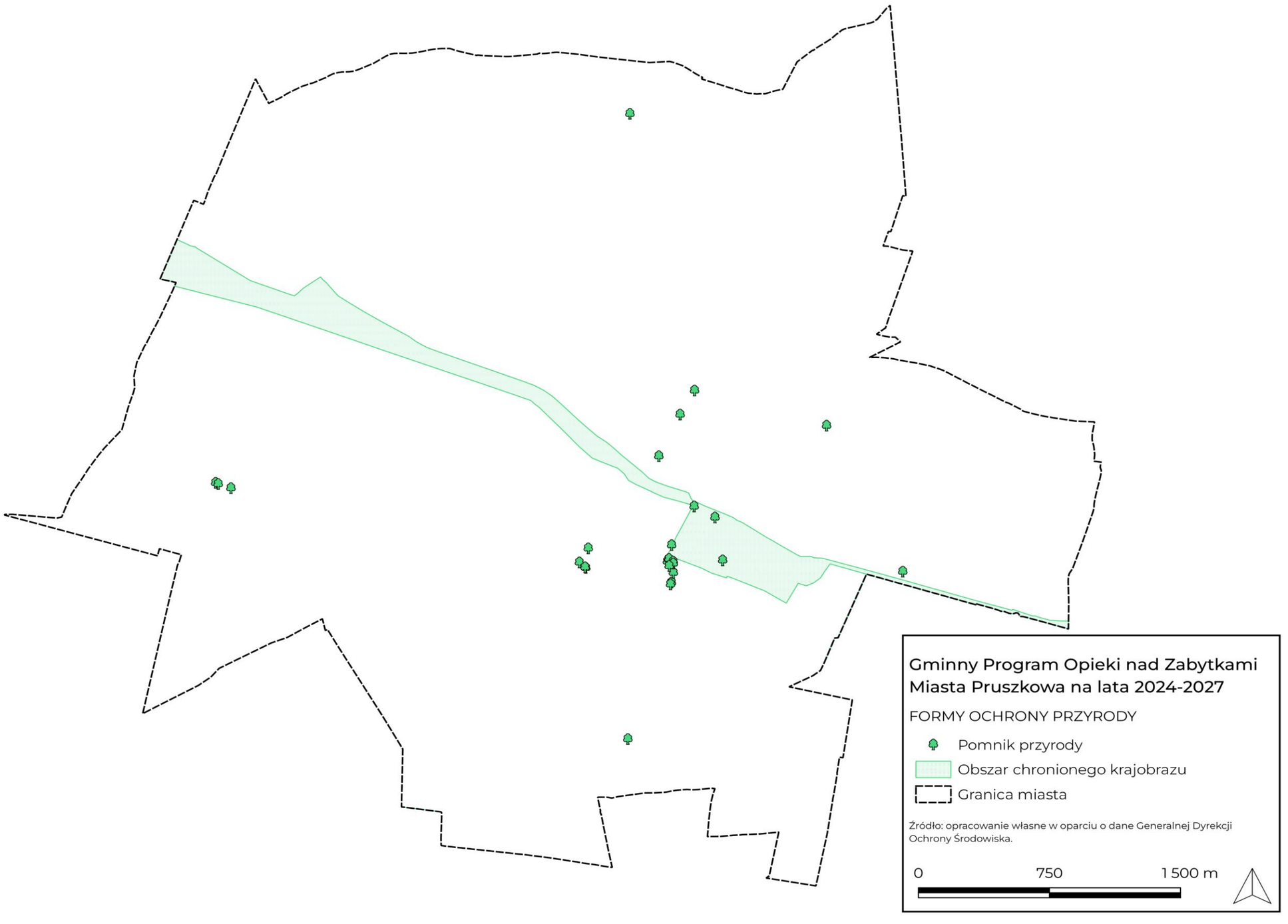

3.3.5. Dziedzictwo kulturowe

Dziedzictwo kulturowe to termin odnoszący się do wielu płaszczyzn. Jego złożoność wynika z różnorodności składowych, ponieważ zarówno pojęcie „dziedzictwa", jak i „kultury" ma wiele wymiarów i odnosi się do szerokiego wachlarza aspektów ze wszystkich dziedzin ludzkiego życia, dotykając różnych jego przejawów. Dziedzictwo kulturowe wymyka się ścisłej definicji. Ograniczanie go do sztywnych ram zubożonej koncepcji może prowadzić do utraty jego istoty.

Pojęcie to dotyczy bowiem nieograniczonego spektrum. Należy zwracać uwagę na to, iż ma charakter ewolucyjny, ponieważ zawiera fizyczny oraz duchowy dorobek poprzednich i obecnych pokoleń, z odniesieniem do nadchodzących czasów. Można uznać, że dziedzictwo kulturowe jest procesem. To cały zbiór elementów tworzących tożsamość każdego człowieka, lokalnej społeczności, a w jeszcze rozleglejszym kontekście — tożsamość narodową, ogólnoludzką. Zakres artefaktów, rzeczy czy czynników nas kształtujących i tym samym wchodzących w skład dziedzictwa kulturowego, reaguje, zmienia się, powiększa z upływem lat oraz kolejnych generacji. Ponadto obejmuje środowiskowe skutki wynikające z działalności ludzkiej na przestrzeni dziejów.

Podejmując się sprecyzowania materii i odniesienia się do jej sedna, w pierwszej kolejności zostanie uporządkowany oraz usystematyzowany obszar zagadnienia. W następnym kroku objaśnienia skoncentrują się na wskazaniu wybranych, adekwatnych przykładów dotyczących dziedzictwa kulturowego dla gminy miasto Pruszków[*].

Dziedzictwo kulturowe uściślają oraz klasyfikują trzy określenia:

- materialne
- niematerialne
- naturalne

Materialne dziedzictwo kulturowe odnosi się do zabytkowych miejsc, budynków i wszystkich, innych, stacjonarnych obiektów istotnych dla architektury, archeologii, nauki, religii lub technologii, jako dziedzictwa nieruchomego. W jego skład mogą wchodzić ich integralne elementy, jak płaskorzeźby, freski, witraże, duże, przemysłowe instalacje etc. Natomiast takie exemplum materialnego dziedzictwa, którymi są obrazy, książki, ubrania, wszelkiego rodzaju sprzęty, narzędzia itd., stanowią dziedzictwo ruchome.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe konstytuuje się z niefizycznych przejawów — postaw, zachowań i relacji — obecnych w ponadjednostkowym wymiarze. Są to określone przekonania, czynności, sprzężenia typowe dla grupy osób, np. mieszkańców konkretnego miasta, wsi, gminy, powiatu, województwa, regionu, kraju, a w najszerszej, uniwersalnej perspektywie — w globalnym ujęciu. Te wartości, metody działania, więzi (spisane i niespisane, formalne i nieformalne, unormowane tudzież należące jedynie do uzusu — nienormowanej praktyki) przejawiają się w zwyczajach, regułach, tradycjach, ideach. Ich składowymi są język, gwara, folklor, obyczaje,

[*] Pruszków — miasto w Polsce, położone w województwie mazowieckim, stanowiące integralną część aglomeracji warszawskiej. Jest siedzibą powiatu pruszkowskiego. Leży nad rzeką Utratą.
Proszkowo to nazwa miejscowości, która wywodzi się od czasownika „prosić" i ma swoje źródło w formie prefiksalnej tego czasownika, takiej jak w przypadku wyrazu „rozproszyć" oznaczającego „rozprószyć". Początkiem obecnego miasta było niewielkie Proskowo, pierwszy raz wymienione w 1415 roku lub Proskow, zapisane w 1421 roku. (Starszą miejscowością jest Żbików, obecnie stanowiący teren miasta, którą odnotowano już w 1297 roku.) Poniżej znajduje się dokumentacja historyczna dotycząca nazwy:

- 1415: Proskowo
- 1421: Proskow
- 1431: Prosskowo
- 1451: Proskowo
- 1485: Proskowo
- 1491: Proskovo, Prosskovo
- 1580: Villa Pruskowo
- 1783: Pruszkow
- 1827: Pruszków
- 1839: Pruszkow
- 1888: Pruszków
- 1982: Pruszków

obrzędy, w tym religijne, artystyczna ekspresja, sposób formułowania oraz wyrażania opinii, oceny, wyobrażeń, twierdzeń, poglądów, refleksji duchowych, estetycznych, politycznych, ekonomicznych itp., ale również system czy zasady ogólnego funkcjonowania w danej społeczności, tworzenia związków, wspólnoty.

Naturalne dziedzictwo, określane także jako przyrodnicze, przedstawia niemniej (od wyżej wymienionych) ważną część całościowej spuścizny — ogółu dziedzictwa. W odróżnieniu od materialnego i niematerialnego dorobku, natura (w kolokwialnym sformułowaniu, ułatwiającym zrozumienie tegoż) nie jest per se wytworem ludzkim. Składa się na nią fauna oraz flora — nieodzowne dla siebie, ożywione części. Te nierozerwalne światy zwierząt oraz roślin dopełnia oraz przede wszystkim kształtuje klimat formowany przez podstawowe trzy, rudymentarne czynniki: krążenie powietrza, obieg ciepła, wody, a ponadto czynniki geograficzne — układ lądów, oceanów, wysokość nad poziomem morza. Należy wyodrębnić i zaliczyć również komponent geologiczny, w tym geomorfologiczny, paleontologiczny oraz mineralogiczny. Są to faktory przyrody zastane przez człowieka, na które oddziałuje — adaptuje, przekształca, wykorzystuje, będąc ściśle z nimi powiązanym. Szczególnie w ostatnich czasach wymiar tzw. ekologii traktowany jest jako katastroficznie nabrzmiały, newralgiczny lub w ujęciu kondycji danego obszaru oraz ludzi tam żyjących. W perspektywie dziedzictwa wagę przywiązuje się do aspektów ochrony i regeneracji środowiska naturalnego. Piecza, troska, czy nawet odbudowa ekosystemu/ ekosystemów, zielonych płuc albo rzadkich tudzież ginących gatunków, ras — to działania o wartości nie do przecenienia dla obecnych oraz przyszłych generacji — „biologicznej schedy".

Gwoli komentarza wykładni: kultura oraz natura nie stoją w opozycji, dychotomii. Natomiast z poziomu opisu dziedzictwa, natura (to, co z nią związane), stanowi jej część. Przyjmując szersze stanowisko — ogólne, holistyczne spojrzenie — relacja jest odwrotna i to naturalne dziedzictwo wchodzi w rozleglejszy zakres świata przyrody. W prezentowanym ujęciu wyjściową pozostaje ogniskujący zakres dziedzictwa kulturowego.

W spektrum owego dziedzictwa wchodzi jeszcze kulturowy krajobraz będący przestrzenią dziejowo uformowaną przez ludzi. Zakładając chronologię procesów, w uproszczeniu, są to przeobrażenia naturalnego krajobrazu przez (co najmniej jedną) grupę kulturową, cywilizację na przestrzeni lat. Krajobraz ten powstaje niejako na styku środowiska naturalnego z oddziaływaniem człowieka. Ingerencja tego kontaktu może przybierać różne formy i stopień, ale mowa o przebiegu trwającym dłuższy okres — wieki. Wymienione „uniwersa" aktualnie sprzęgają się mocno, rozlegle, wieloaspektowo. Rzeczony krajobraz tłumaczy się też jako obszar geograficzny, powstały w następstwie wpływów środowiskowych i kulturowych, z których wyłania się specyficzna struktura nazywana regionalną odrębnością. Wylistowanie przykładów uznaje się za liczman, bowiem antropopresja* to zjawisko powszechne, przyjmowane jako fakt, o wymiarze masowym, globalnym, wszechobecnym. Coraz mniej jest nieprzeobrażonych, nietkniętych terenów, dlatego tak drogocenną, wyjątkową wartość przedstawia „dzika przyroda". Poszanowanie naturalnego dziedzictwa oraz świadome kształtowanie kulturowego krajobrazu, z pożytkiem dla przyrody, mogą wyznaczyć sukces, a nawet warunkować przetrwanie, populacji danego rejonu. Krajobraz kulturowy jest poczesnym, prężnym poletkiem badań dotyczącym ochrony naturalnego środowiska oraz postaw związanych z integracją, przemieszczaniem się, podróżowaniem. Te trzy aspekty pokazują kierunki zadań, wyznaczają drogi — pożądane rozwiązania, które powinno się przedsiębrać mając na celu korzystne rezultaty. Zrównoważony rozwój, opanowana dynamizacja turystyki, współpraca, partycypacja społeczna przy jednoczesnej edukacji, wspieraniu aktywności proekologicznych, zapobieganiu degradacji przyrody, w tym jej zanieczyszczeniu czy ginięciu, wymieraniu stworzeń (nie tylko tych zagrożonych)

*_atropopresja — całość poczynań ludzi (zarówno umyślnych i nieprzewidzianych, losowych) wpływających na przyrodę; mogących przedstawiać rozliczne stopnie natężenia, nasilenia czy zasięgu; posiadających najczęściej symptomatyczny, negatywny skutek (np. wyrąb lasu, zanieczyszczenie wody, powietrza itp.)

powoduje nieszkodliwy, zyskowny rozmiar wzrostu, rozwoju danej społeczności. Jakość najbliższego otoczenia, nienadmiernie eksploatowanego, ma zasadnicze znaczenie w pierwszej kolejności dla jego mieszkańców. Daje potencjał w prywatnym oraz zawodowym wymiarze, dotykając niemal każdego aspektu życia — zdrowia (fizycznego i psychicznego), rekreacji, rozrywki, doznań estetycznych etc.

Drugim sposobem formującym pojęcie dziedzictwa kulturowego jest ujęcie mikro i makro, czyli ze względu na różny zasięg znaczeniowy.

Dla jednych dana rzecz będzie przedstawiać niebagatelną wartość, wchodząc w poczet rachuby dziedzictwa kulturowego, gdy dla innych ów wytwór może być czymś nieznanym i niezrozumiałym. Podobna sytuacja ma odniesienie do wagi miejsc. Są jednak takie, które mają ogólnoświatową pozycję, ponieważ pełnią zasadniczą rolę dla większości osób, niezależnie od ich proweniencji, rasy czy religii. Te bieguny wyznaczają rozpiętość skali dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym oraz globalnym. Do kryteriów, które stanowią niejako o charakterze dziedzictwa kulturowego, należą:

- dziedzictwo regionalne, endemiczne miejsca, zabytki lokalne
- dziedzictwo o znaczeniu krajowym, miejsca uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii
- Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO

W powyższej perspektywie, w pierwszej kolejności, mamy ukazane dziedzictwo kulturowe w wymiarze mikro. Bowiem każdy obiekt, uznany przez „tutejszych" za tzw. „swój", drogocenny egzemplarz, cenione miejsca z rejonu, okolicy, stają się cegiełkami budującymi „małą ojczyzną" oraz społeczność lokalną — jej integralność, tożsamość w rudymentarnym wyobrażeniu o tym, co ważne i bliskie.

Następnym zbiorem, do którego zaliczają się obiekty i miejsca, nie mniej, ani też nie bardziej od poprzednich istotne, jest zbiór tworzący dziedzictwo kulturowe w formacie krajowym. Ono modeluje tożsamość społeczną oraz jest kluczowym czynnikiem w konstrukcji społeczeństwa obywatelskiego. Dla Polski tą kategorią zabytków są przedmioty czy miejsca zatwierdzane przez Prezydenta RP.

Skalę zamyka optyka makro. Wejście w zakres światowego dziedzictwa kulturowego warunkuje uniwersalny duch i/lub forma obiektu, tudzież miejsca, tak by ich rangę mógł zrozumieć niemal każdy, bez względu na pochodzenie, poglądy, wyznanie itp. Uhonorowuje się je wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ponad to, są również obiekty oraz miejsca stanowiące o tożsamości makro-regionu. Zaliczają się do nich te uznane za część europejskiego dziedzictwa kulturowego i sygnowane Znakami Europejskiego Dziedzictwa.

W przytoczonej klasyfikacji nie należy stosować granic albo wartościowania poszczególnych obiektów, miejsc względem siebie. Może bowiem zdarzać się tak, iż pewien zbytek wyróżnia i chroni więcej niż jeden dokument. Tak samo ze strony osądu dotyczącego cenności albo ważności poszczególnych przykładów dziedzictwa kulturowego, gradacja wydaje się bezprzedmiotowa.

Tymczasem na uwagę zasługuje przypadek, okoliczności, w których najbardziej egalitarnym* sposobem tworzenia dziedzictwa kulturowego, są te kreowane w miejscach, z którymi ktoś czuje się związany emocjonalnie, przez fakt narodzin, wychowania lub zamieszkania. Poczucie możliwości nakreślania swojej przyszłości, swoista sprawczość, której fundamentami są świadomość, ugruntowana tożsamość, tzw. korzenie — to składowe niewyczerpanej energii. Tą moc niesie i zarazem odzwierciedla dziedzictwo kulturowe. Jest ono czynnikiem progresu,

*_egalitarny — dążący do równouprawnienia, zrównania https://sjp.pwn.pl/sjp/egalitarny;2556033.html

impulsem lokalnego rozwoju. Ową siłę, potencjał widać w gminie miasta Pruszków[23], ponieważ struktura rzeczonego terenu oraz działalności i postawy mieszkańców znakomicie wyrażają ducha „małej ojczyzny", kultywowanie historii oraz integrację z naturą.

Zachowując porządek, poniżej zobrazowano dwie podgrupy dziedzictwa kulturowego właściwą oraz znamienną dla gminy miasto Pruszków. Przytoczona próba jest intencjonalna, ułożona metodycznie, planowo. Z zastrzeżeniem, iż selekcji przykładów dokonano w sposób dyskrecjonalny*, subiektywny, ale z uwzględnieniem indywidualnych i reprezentacyjnych dla rzeczonej gminy, miasta warunków doboru.

Do materialnego dziedzictwa kulturowego gminy miasto Pruszków, w poważnej mierze należą kompleksy i obiekty przemysłowe/ poprzemysłowe, budynki związane produkcją, wytwórstwem — fabryki, siedziby firm.

Taki przykład stanowią warsztaty kolejowe, zainaugurowane w 1897 roku z inicjatywy Towarzystwa Drogi Żelaznej Warszawsko–Wiedeńskiej jako niezwykłe ogniwo w historii przemysłu kolejowego, zlokalizowane w pobliżu osady fabrycznej Pruszków, na terenie wsi Żbików. Początki tego miejsca były związane przede wszystkim z naprawą wagonów towarowych oraz drobnymi pracami dokonywanymi na wagonach osobowych.

W 1913 roku liczba pracowników warsztatów przekroczyła 500 osób (co na owe czasy stanowiło duży, ludzki potencjał), a zakład stopniowo rozwijał swoją działalność. W okresie I Wojny Światowej, większość pracowników została ewakuowana do Rosji. Dwudziestolecie międzywojenne to okres przejęcia przedsiębiorstwa przez Polskie Koleje Państwowe (PKP) i systematycznej modernizacji, w wyniku której w 1939 roku warsztaty zajmowały obszar 53. hektarów, zatrudniając około 1300 osób(!).

W okresie II Wojny Światowej zakłady stały się miejscem dramatycznych wydarzeń. Niemcy utworzyli tu obóz przejściowy zwany w skrócie „Dulag 121"[24] bezpowrotnie naznaczając miasto Pruszków, jako punkt na mapie martyrologii zapisanej, w historii kraju, ale też szerzej — symbolu ludzkiego cierpienia i zbrodni wojennych.

Obóz ten był jednym z miejsc, gdzie odbywała się selekcja cywilnej ludności Warszawy. Osoby, które miały być deportowane do obozów pracy, były przetrzymywane w nieludzkich warunkach[25]. Ból, głód[26] oraz przerażenie, które panowały wśród więźniów, były związane z oczekiwaniem na nieuchronny los w warunkach skrajnie niehumanitarnych. Dla wielu szczególnie traumatycznym były niepewność co do przyszłości, rozłąka z bliskimi[27] i walka o przetrwanie związana z zapewnieniem podstawowych potrzeb ludzi skupionych, odizolowanych na niewielkim obszarze, pod presją okupanta.

Po wojnie, gdy świat odkrył skalę ludobójstwa popełnionego w obozach koncentracyjnych, „Dulag 121", który był obozem przejściowym stanowił tragiczną część machizmu bestialstwa nazistów

[23] gmina miasto Pruszków znajduje się w makroregionie o następującym podziale: województwo mazowieckie | region: warszawski stołeczny | podregion: warszawski zachodni.
Miasto dzieli się na różne części: Bąki, Gąsin, Malichy, Ostoja, Tworki, Wyględówek, Żbików | osiedla: Bąki — północno-wschodnia część miasta, graniczącą z Piastowem; Gąsin — północno-zachodnia część miasta, Elektrownia Pruszków; Malichy — północno-wschodnia część miasta, graniczącą z Piastowem; Ostoja — południowo-wschodnia część miast; Osiedle Staszica (A i B) — zachodnia część miasta; Tworki — centrum miasta, Zakład Psychiatryczny; Osiedle Parkowe — centrum miasta, park i dwór Potulickich; Osiedle Prusa — południowa część miasta; Wyględówek — wschodnia część miasta; Żbików — północna część miasta; Śródmieście — centralna część Pruszkowa, obejmująca m.in. park "Kościuszki"

* dyskrecjonalny — tu w rozumieniu: zastrzeżony, fakultatywny, indywidualny

[24] *„Dulag 121" — skrót od niemieckiego Durchgangslager 121: nazistowski obóz przejściowy*

[25] W obozie przebywało jednocześnie od pięciu do czterdziestu tysięcy ludzi, jednak w szczytowym momencie — koniec września i początek października — było ich znacznie więcej. Warunki były straszne. W nieogrzewanych halach było tłoczno oraz duszno. Znajdujące się w nich rowy rewizyjne nie były oczyszczone. Brakowało posłań, pozostawała jedynie betonowa, zimna i mokra podłoga, pokryta ekskrementami czy odpadami. Nieznaczna ilość rozrzuconej słomy rozrzucono szybko zgniła, stając się siedliskiem wszy czy innego robactwa. W tej sytuacji część więźniów wolała koczować pod gołym niebem.

[26] Obozowa kuchnia wydawała od 20 do 35 tysięcy półlitrowych porcji zupy, która stanowiła podstawę wyżywienia. Dodatkowo więźniowie otrzymywali pół litra kawy oraz około 25 dekagramów chleba razowego na śniadanie i kolację. Były to bardzo małe porcje, nie redukujące głodu. Polski personel starał się w miarę możliwości zwiększać oraz urozmaicać wyżywienie, dostarczając np. mleko dla dzieci czy rozdając dodatkowe porcje chleba, jednak sytuacja nadal pozostawała przerażająco trudna, choćby dlatego że początkowo jedzenie dostawali tylko ci, którzy mieli jakiekolwiek naczynia.

[27] Rozłączanie rodzin było powszechne, co personel niemiecki, jak wspominają byli więźniowie, często wykonywał z okrutną satysfakcją.

dokonanego na bezbronnych. Choć teren ten przekształcił się po wojnie, a Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego Pruszków[28] zostały zlikwidowane w 1997 roku, to pamięć o przeraźliwych wydarzeniach, nadal jest żywa. Dziś „Dulag 121" przypomina o tragedii II Wojny Światowej. Jego istnienie upamiętnia Muzeum o tej samej nazwie, które zostało otwarte w 2010 roku, aby zachować świadectwo ofiar, ich przeżyć, również po to by lepiej zrozumieć i docenić, co daje wolność oraz czas pokoju. Osoby odwiedzające „Dulag 121" obecnie mogą nie tylko zapoznać się z historią, okrucieństwem wojny, ale też lepiej uświadomić sobie, jak ważnym jest zapobieganie powtórzeniu się podobnych tragedii. Kameralne Muzeum stanowi dzisiaj ogromnie ważną lekcję przeszłości, nie mniej wizyta w nim daje okazję do refleksji nad budowaniem lepszej przyszłości, niezdominowanej przez jakąkolwiek formę agresji, nienawiści. Warto zwrócić uwagę, że „Dulag 121" jest muzeum narracyjnym, nieprzytłaczającym skalą, co może sprzyjać w odbiorze jego „treści". Centralną część ekspozycji stanowią relacje byłych więźniów oraz osób pomagających w obozie, przedstawiające ich osobistą niedole, bazujących na doświadczeniach niewyzbytych emocji i autentycznych, poruszających obrazów[29]. Wystawę wzbogacają reprodukcje historycznych fotografii, listów, dokumentów i inne pamiątki — przedmioty, związane z codziennym życiem w nieludzkich warunkach. Towarzyszy im historyczny komentarz przedstawiający dzieje obozu w społecznym oraz politycznym kontekście obejmującym okres od wybuchu Powstania Warszawskiego do pierwszych miesięcy 1945 roku, kiedy Warszawiacy wracali do zburzonej stolicy z wygnania. Stałym elementem ekspozycji jest wykonana w 2012 roku, na podstawie archiwalnych fotografii, dokumentacji konserwatorskiej oraz relacji świadków makieta wiernie ukazująca obszar obozu wraz z obozowymi zabudowaniami i okalającym je układem torowisk.

Dla lokalnej społeczności Pruszkowa Muzeum pełni rolę miejsca zgromadzeń oraz otwartej wymiany myśli. Obok tematyki związanej z obozem „Dulag 121", podejmowane są sprawy związane z historią Polski oraz Starego Kontynentu XIX i XX wieku. Co ważne, jest to prężnie działająca placówka, w której inicjuje się dyskusje o przeszłości oraz dziedzictwie kulturowym Pruszkowa i okolic. Prowadzi działalność wydawniczą oraz edukacyjną regularnie organizując m.in. pokazy filmów, koncerty, wykłady, wieczory wspomnieniowe, a także spotkania z historykami, pisarzami czy artystami. Ponad to Muzeum współpracuje ze szkołami, Uniwersytetami Trzeciego Wieku, lokalnymi instytucjami pozarządowymi. W ramach cykli „Karty historii" oraz „Literatura i historia" aranżowane są spotkania poświęcone biografiom zasłużonych Polaków lub kluczowym wydarzeniom z dziejów kraju oraz Europy. Każdego roku, w sierpniu i październiku, w siedzibie Muzeum, a także przy pomniku „Tędy przeszła Warszawa"[30] odbywają się również obchody rocznicowe związane z wybuchem Powstania Warszawskiego oraz założeniem obozu przejściowego w Pruszkowie.

Na adnotację, uwagę zasługuje budynek dyrekcji warsztatów kolejowych, powstały w 1899 roku, obecnie oczekujący na remont. Został on zaprojektowany przez wybitnego architekta — Czesława Domaniewskiego[31]. Po sierpniu 1944 roku, gdy w Pruszkowie powstał obóz przejściowy „Dulag 121", budynek pełnił różne funkcje, w tym kwatery dla niemieckich żołnierzy. Po II Wojnie

[28] W latach 50. XX wieku warsztaty kolejowe mianowano Zakładami Naprawczymi Taboru Kolejowego Pruszków.

[29] W sierpniu 2020 roku ekspozycja muzealna zyskała ponad czterdzieści oryginalnych nagrań audio więźniów obozu. Nagrania były przez lata zbierane przez Muzeum „Dulag 121", a część nagrań stanowią fragmenty audycji Radia Bogoria.

[30] Pomnik upamiętnia wypędzenie przez Niemców ludności cywilnej ze stolicy w trakcie Powstania Warszawskiego do obozu przejściowego, który został założony przez okupantów 6 sierpnia 1944 roku, na obszarze 48 hektarów, z dziewięcioma ogromnymi halami odizolowanymi drutem kolczastym oraz kilkunastoma mniejszymi budynkami, otoczonymi betonowym murem. Wysiedlonych kierowano do hali nr 5, gdzie odbywała się wstępna selekcja pod kątem przydatności do pracy. Pierwszy transport przybył dzień po utworzeniu obozu, zawierał ocalałych z rzezi mieszkańców Woli. Kolejne grupy docierały aż do 10 października, kiedy ostatni mieszkańcy Śródmieścia znaleźli się w obozie.
Przed ww. halą rośnie drzewo, które okala platforma, a w ich sąsiedztwie stoją kamienne bloki z nazwami dzielnic Warszawy oraz poszczególnymi datami.
Szacuje się, że przez obóz przeszło od 390 do 650 tysięcy Warszawiaków. Ci, którym udało się opuścić obóz, głównie dzięki pomocy polskiego personelu, stanowią według różnych źródeł od 30 do 100 tysięcy osób. Dla nich Pruszków był ostatnim etapem popowstańczego exodusu, dla innych początkiem trudnej drogi w nieznane.

[31] Czesław Domaniewski — ur. 18.03.1861 w Gronówku, zm. 14.09.1936 w Warszawie; był polskim profesorem, architektem, pedagogiem oraz naczelnym architektem Warszawy. Pełnił również funkcję głównego architekta Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Kolei Warszawsko-Kaliskiej. Dodatkowo, był dziekanem wydziału architektury na Politechnice Warszawskiej.

Światowej został przejęty przez wojska radzieckie, pełniąc rolę siedziby NKWD[32]. Jest „niemym świadkiem" kronik miasta Pruszkowa i jednym z niewielu obiektów, które przetrwały zawieruchy przeszłości.

Z warsztatami kolejowymi wiąże się również już ponad stuletnia historia klubu sportowego „Znicz"[33]. Powstał on jako następca klubu TUR[34], działającego od 1923 roku, którego statut formalnie zatwierdzono w 1928 roku35. W 1937 roku sąd przyznał prawo do nazwy „Znicz" dla klubu, który był pod opieką władz miejskich Pruszkowa. „Znicz" to podobnie jak Lech Poznań klub kolejarski. Jego nazwa oraz symbol mają korzenie w TKKF[36]-owskiej organizacji czerpiącej z tradycji olimpijskich i płonącego znicza, którego ogień inauguruje mistrzowskie zawody, reprezentuje moc ducha, siły, energii.

Sport to jeden z piękniejszych rozdziałów w życiu miasta, związane z pierwszymi latami niepodległości Państwa Polskiego (należy jednak pamiętać, że próby organizowania ruchu sportowego na ziemiach polskich podejmowano już pierwszych latach XX wieku). Dzieje Robotniczego Klubu Sportowego „Znicz" w Pruszkowie są znaczącym i ważnym wycinkiem historii polskiego ruchu sportowego. Powstające jeszcze w latach poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej robotnicze organizacje sportowe, działające wprawdzie tylko terytorialnie i dla potrzeb niewielkich środowisk, spełniały ważną rolę w podnoszeniu poziomu ogólnej zdrowotności, umożliwiając młodzieży i starszym uprawianie sportu, organizując zdrowy wypoczynek po pracy. Jako organizacje typu sportowego były nosicielami idei wspólnoty robotniczej, nieobce były im też idee narodowo–wyzwoleńcze. Właśnie wtedy powstały pierwsze sportowe organizacje robotnicze. Na terenach Łodzi zaczęło działać Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew" (rok założenia 1910), w Warszawie Robotniczy Klub Sportowy „Marymont" (rok założenia 1911). Organizacje tego typu zawiązywały się i działały w większych skupiskach robotniczych. Na przykład — Robotnicze Towarzystwo Kulturalno–oświatowe „Siła" powstało na Śląsku Cieszyńskim. W 1921 roku RKS „Widzew" i „Marymont" wznowiły swoją działalność; powstały RKS „Lwów" i RKS „Legia" Kraków. Dwa lata później zaczęły działać RKS „Grafik" we Lwowie, RKS „Landa" na warszawskiej Woli oraz RKS „Skra" Warszawa. W początkowym okresie budowy kraju wyraźnie zaznaczyła się w odniesieniu do kształtowania poglądów społeczeństwa - dwukierunkowość. Powstają dwa nurty ideowe i społeczne: robotniczy i inteligencki. Podobne zjawisko wystąpiło w szeroko rozumianej działalności sportowej, bowiem sport podzielił się, ujmując rzecz ogólnie, na robotniczy i inteligencki (elitarny). Ukierunkowanie to wynikało z przynależności, poglądów politycznych oraz zasobów materialnych klubowej młodzieży. Należy podkreślić, że wpływ Socjalistycznej Robotniczej Międzynarodówki Sportowej (Lucerna — rok 1920), a następnie Czerwonej Międzynarodówki Sportowej (Moskwa — rok 1921) na powstanie organizację sportu robotniczego w Polsce był niewielki. O założeniu Na początku działalności tego ruchu jego głównym celem było zapewnienie młodzieży robotniczej zdrowego

[32] NKWD ZSRR — Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR był centralnym organem państwowym, będącym częścią Rady Komisarzy Ludowych, czyli rządu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Funkcjonował pod tą nazwą w latach 1917–1946.
[33] Kluby sportowe działające na terenie miasta Pruszkowa
[34] TUR — Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego
[35] 19 grudnia 1923 roku został założony Pruszkowski Związek Sportowy, co stanowiło próbę sprzęgnięcia ówczesnych ruchów sportowych związanych z miastem. W 1924 roku najsilniejsze drużyny przekształciły się w kluby: „Viktoria" znalazła opiekę w TUR i występowała pod nazwą TUR Pruszków, natomiast „Żbik" otrzymał wsparcie Związku Zawodowego Kolejarzy w Pruszkowie. W marcu 1928 roku z połączenia „Żbika" oraz TUR powstał Robotniczy Klub Sportowy „Znicz" Pruszków.
[36] TKKF — Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej

wypoczynku, wyżycia się i rozrywki. Tego nie mogły dać jej kluby elitarne, do których przynależność ograniczały często obwarowania związane z etykietą towarzyską, pochodzeniem i warunkami materialnymi. Historia „Znicza" Pruszków sięga głęboko wstecz, a jej korzenie sięgają 1922 roku, kiedy to narodziła się sportowa inicjatywa miasta. To w tamtym okresie zaczęły powstawać pierwsze kluby sportowe, które miały za zadanie zjednoczyć społeczność poprzez rywalizację i aktywność fizyczną. Spośród wielu zespołów wyłonił się „Znicz", który szybko stał się jednym z czołowych graczy na lokalnej piłkarskiej scenie. Klub z Pruszkowa od samego początku nie tylko konkurował na boisku, ale również odgrywał istotną rolę społeczną. Pomimo trudności finansowych, jakie często występowały, determinacja jego członków doprowadziła do osiągnięcia licznych sukcesów, awansów ligowych i wzmocnienia pozycji klubu w środowisku sportowym. W 1923 roku doszło do połączenia dwóch istniejących klubów — „Żbika" i TUR (Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego), co doprowadziło do powstania Robotniczego Klubu Sportowego „Znicz" Pruszków. Ta fuzja umocniła pozycję „Znicza" w lokalnej społeczności oraz nadała mu nowy impet do rozwoju.

W następnych latach klub musiał zmagać się z wieloma wyzwaniami, takimi jak brak własnej bazy czy trudności finansowe. Pomimo tych trudności, determinacja członków klubu pozwoliła na osiągnięcie licznych sukcesów, w tym awansów ligowych i zdobycie tytułów mistrzowskich.

Okres II wojny światowej był dla Znicza Pruszków szczególnie trudny. Represje ze strony okupanta oraz zakazy działalności klubowej sprawiły, że klub musiał działać w warunkach niepewności i zagrożenia. Niemniej jednak, wielu członków klubu zaangażowało się w działalność konspiracyjną, wykorzystując sport jako narzędzie walki z okupantem.

Po wojnie, w 1945 roku, Znicz Pruszków stanął ponownie na nogi i podjął wysiłki w celu odbudowy klubu. W tym czasie klub zmagał się z problemami finansowymi i organizacyjnymi, ale dzięki determinacji jego członków udało się osiągnąć wiele sukcesów, w tym awansów ligowych i zdobycie tytułów mistrzowskich.

W latach późniejszych klub kontynuował swoją drogę do sukcesu, zdobywając coraz większe uznanie wśród klubów piłkarskich w Polsce. Pomimo trudności finansowych i organizacyjnych, Znicz Pruszków pozostał dumnym przedstawicielem sportowej społeczności Pruszkowa, gotowym na kolejne wyzwania i osiągnięcia.

Historia Znicza Pruszków to nie tylko opowieść o klubie piłkarskim, ale także o wielu innych sekcjach sportowych, które odgrywały istotną rolę w życiu klubu i jego społeczności. Oprócz drużyny piłkarskiej, Znicz Pruszków był domem dla różnych dyscyplin sportowych, które przyciągały zarówno młodych adeptów sportu, jak i doświadczonych zawodników.

Wśród klubów sportowych działających w ramach Znicza Pruszków można wymienić m.in.:

- Sekcja koszykówki, która cieszyła się popularnością wśród mieszkańców Pruszkowa i odnosiła sukcesy na arenie lokalnej i regionalnej.
- Sekcja lekkoatletyczna, która rozwijała talenty sportowe i promowała aktywność fizyczną wśród dzieci i młodzieży.
- Sekcja siatkówki, która rywalizowała z innymi klubami w regionie i uczestniczyła w różnych turniejach i zawodach.
- Sekcja tenisa stołowego, która zgromadziła miłośników tej dyscypliny i uczestniczyła w rozgrywkach ligowych i turniejach.

Te sekcje sportowe nie tylko uzupełniały działalność klubu piłkarskiego, ale także przyczyniały się do zróżnicowania oferty sportowej dla mieszkańców Pruszkowa oraz pobliskich, sąsiadujących

rejonów. Dzięki nim, „Znicz" Pruszków stał się miejscem, gdzie każdy może znaleźć coś dla siebie, rozwijać swoje pasje sportowe.

Klub „Znicz" w Pruszkowie przez dziesięciolecia był i jest klubem działającym w ramach Związku Zawodowego Kolejarzy. Historia klubu jest także historią Związku, ponieważ klub przez cały okres swojego istnienia jest z nim związany. Dlatego też nie sposób odwołać się do dziejów klubu bez wiązania ich ze Związkiem Zawodowym Pracowników Kolejowych. W ta krótka zmianka ukazuje tło tworzenia polskiego sportu robotniczego, a w szczególności dzieje sportu kolejowego. Należy zaznaczyć, że „Znicz" jako klub działający w ramach Związku Zawodowego Kolejarzy, przeszedł ewolucję, zmiany struktury organizacyjnej i sposobów finansowania oraz implikacje wynikające z jego przynależności do ZZK[37]. Historia „Znicza" pokazuje jednocześnie jego wielkie osiągnięcia w sporcie, sukcesy w rozgrywkach sportowych oraz rangę, jaką pełnił w życiu społecznym Pruszkowa, a także rolę jaką w nim odgrywa do dzisiaj.

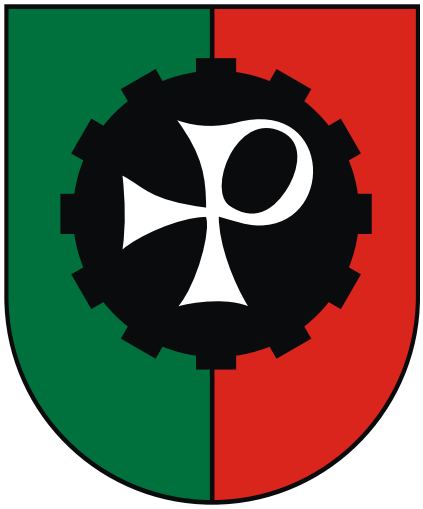

Pierwszy herb gminy miasta Pruszków odnosił się do przemysłowych tradycji. Jego pole podzielono na pół: prawa część to kolor zielony, a lewa — czerwony. W centrum tarczy osadzono czarny okrąg trybu — zębatego koła z białym, równoramiennym krzyżem pośrodku, którego prawy odcinek łączy się z górnym ukształtowawszy niejako literę „P".

Mechaniczny, okrągły element z regularnie ułożonymi wypustami jest uznawany jako symbol działalności fabrycznej, technologii oraz inżynierii. Może obrazować precyzję, zawiłości, a także zaawansowanie procesów wytwórczych. W kontekście przemysłowym zielony i czerwony kolor usytułowane obok siebie mogą odnosić się do równowagi między stabilnym, harmonijnym rozwojem, a intensywnością produkcji. Zielony konotuje związek z przyrodą, naturą czy środowiskiem, podczas gdy czerwony może oznaczać energię, dynamikę, prężność. Te sąsiadujące ze sobą barwy, są często używane do oznaczania obszarów bezpiecznych i niebezpiecznych w przemyśle, jednocześnie akcentując zaangażowanie w postęp technologiczny oraz niezawodność, sprawność — jako priorytety.

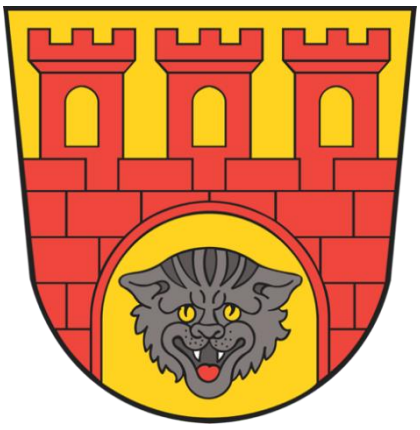

Autorstwo nowego herbu gminy miasta Pruszków przypisuje się ks. Pawłowi Dudzińskiemu. Honorując zasługi hrabiego Antoniego Potulickiego[38] w rozwój rejonu jako ośrodka miejskiego, znak heraldyczny zawiera motywy herbu Grzymała, którym ów arystokrata się pieczętował.

[37] ZZK — Związek Zawodowy Kolejarzy | Związkiem Zawodowym Pracowników Kolejowych RP

[38] Hrabia Antoni Potulicki pochodził z Wielkopolski, ukończył studia prawnicze w Niemczech i służył w wojsku niemieckim. W 1892 roku poślubił Jadwigę Marię Wołowską i zamieszkał w Pruszkowie, na majątku swojej żony. Od momentu przybycia aktywnie zaangażował się w pracę rady gminy wiejskiej, regularnie uczestnicząc w spotkaniach chłopów pruszkowskich. Za jego namową chłopi zdecydowali się na dobrowolne opodatkowanie się dla dobra miejscowości. Potulicki zabiegał również o nadanie Pruszkowowi statusu osady miejskiej i elektryfikację, osiągając sukces w 1913 roku, gdy podpisano umowę na budowę elektrowni z berlińską firmą. Jego podpis jako pełnomocnika wsi widniał na dokumencie.

Blazon[39] przedstawia ceglany, blankowany mur z bramą o półokrągłym sklepieniu. Nad bramą górują trzy, czerwone wieże, również blankowane, z łukowatymi otworami okiennymi. We wrotach widnieje szarobrązowa głowa żbika[40], zwrócona wprost. Oczy zwierzęcia świecą złotą barwą, która stanowi także kolor tła — pola. Drapieżnik szczerzy kły, widać też język, a jego uszy układają się poziomo.

Oblicze żbika nawiązuje bezpośrednio do Żbikowa — najstarszej części Pruszkowa. Głowa tego zwierzęcia animizuje* bystrość, czujność, natychmiastową reakcję i atak w starciu z wrogiem. Mówi się „kto na żbiki poluje, niech rękawicę wzuje" — nawiązując do jego ostrych pazurów oraz zębów, które trzeba było unikać, np. dawniej podczas łowów[41]. Żbiki posiadają suknie lub futro, czyli skórę z sierścią. Ich głowy nazywane są łbami, pyski — mordami, a zęby to kęsy. Policzki tego drapieżnika są tzw. bokobrodami, czyli o nieco dłuższym włosiu w opisywanym miejscu. Żbik, ze względu na swój koci, dziki wzrok, bywał określany mianem ostrowidza.

Prezentowane emblematy stanowią materialne dziedzictwo — unikatową składową identyfikacji wizualnej jednostki samorządowej i wspólnoty. Natomiast już same ich warstwy znaczeniowe przedstawiają niematerialne dziedzictwo. Na przykładzie tych znaków widać, jak splatają się omawiane gałęzie dziedzin. Zarówno wcześniejsze jak i obecne „godło" gminy miasta Pruszków bezpośrednio odwołuje się do atutów rejonu — związanych z przemysłem, zawodową estymą ludzi pracujących lub miejskością, siłą.

Rozwijając wątek związany z herbami trzeba podnieść kwestię ponadczasowości, reprezentacji oraz sensu tych znaków. Bowiem w określonej, graficznej konwekcji sięgają do znaczeniowych źródeł, warstw, które można nie tylko odczytywać, ale również interpretować w nawiązaniu do różnych odniesień lub tego co działo się i jaki ślad dane zajścia pozostawiły w gminne, w mieście. Przyjmując, iż herby niejako ewoluują, to co się w Pruszkowie wydarzało — wyrażają istotę, przywołując w mniejszym albo większym stopniu kontekst zdarzeń, wypadków mających miejsce w tej części kraju. Przy założeniu, że wolno na te zjawiska, zdarzenia spojrzeć przez panoramę — w szerszym odniesieniu i szansę czy widok — oznaczające węższą, bliższą relacje, a obydwa ujęcia nie tylko zostaną uznane za dopuszczalne, ale traktowane podobnie istotnie, z poszanowaniem odmienności perspektyw osób patrzących zarówno „od środka", jak też „z zewnątrz".

Gmina miasto Pruszków będąc w ścisłym sąsiedztwie Warszawy, dobrze z nią skomunikowanym, zaczęła stanowić jej fabryczne, niezwykle prężne zaplecze. Dała oddech oraz możliwości

Potulicki był także inicjatorem lub współinicjatorem wielu istotnych projektów w Pruszkowie. W 1895 roku, dzięki jego i Stanisława Majewskiego, właściciela Fabryki Ołówków, założono pierwszą szkołę podstawową w Pruszkowie, którą później przeniesiono do nowego budynku przy ul. Starowiejskiej, obecnie ul. Kościuszki. Razem z małżonką zainicjował także powstanie pierwszej biblioteki. W 1903 roku, w domu przy ul. Kraszewskiego 16, otwarto „Czytelnię Potulickiego dla pracowników jego cegielni i folwarku", dzięki hojnym datkom miejscowych lekarzy i przemysłowców. Biblioteka, mimo nazwy sugerującej ograniczenia, była dostępna dla wszystkich mieszkańców miasta.

W tym samym budynku przez pewien czas mieściło się również pruszkowskie gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", założone w 1906 roku głównie dzięki staraniom Jana Szczepkowskiego i hrabiego Potulickiego, który był także prezesem i sponsorem. Gniazdo szybko się rozwinęło, licząc kilkuset członków kilka tygodni po utworzeniu. Po delegalizacji przez władze carskie w 1907 roku, Potulicki próbował kontynuować działalność sokolską poprzez rejestrację „Klubu Atletów" i „Klubu Miłośników Gry w Palanta". W 1911 roku założono Towarzystwo Ochotniczej Straży Ogniowej, co zakończyło jego starania o utworzenie instytucjonalnie umocowanej polskiej organizacji kształcącej kadry dla walki o niepodległość. Potulicki również wspierał budowę kościoła św. Kazimierza oraz pruszkowskie organizacje propolskie i stowarzyszenia. W latach 1906-1907 działał w zarządzie koła Polskiej Macierzy Szkolnej, wspierając prywatne szkoły z językiem polskim w zaborze rosyjskim.

W 1915 roku, podczas wkroczenia wojsk niemieckich do Pruszkowa, Potulicki został internowany jako obywatel niemiecki i wywieziony do Rosji. Na wygnaniu jego zdrowie znacznie się pogorszyło. Zmarł 13 października 1919 roku, kilka miesięcy po powrocie do Polski.

[39] Język blazonowania, stworzony przez heroldów, miał służyć potrzebom zwięzłego, jasnego opisywania herbów, szczególnie tych używanych przez rycerzy. W związku z tym, zgodnie z tradycją, poprawny opis herbu powinien być krótki i jednoznaczny, aby, korzystając z danego blazonu, można było herb narysować bezbłędnie.

[40] Żbik, można etymologicznie zinterpretować jako „wspinający się po gałęziach". Termin „żbik" wywodzi się z tego samego rdzenia co słowo „źdźbło".

* animizować — przypisywać tu w odniesieniu do pojęcia abstrakcyjnego właściwości istot żywych: https://sjp.pwn.pl/sjp/;2440403

[41] W Polsce żbik, czyli ryś euroazjatycki (*Lynx lynx*) jest gatunkiem chronionym i zagrożonym. Statusy te, na mocy prawa, mają na celu zapewnienie przetrwania i wzrost populacji oraz zabezpieczenie naturalnego środowiska. Działania dotyczą zarówno ochrony samego zwierzęcia, jak i siedlisk. W naszym kraju drapieżnik został objęty opieką prawną w 1952 roku. W kolejnych latach podjęto starania by poprawić jego sytuację — programy monitoringu, reintrodukcji, badania naukowe dążące do zwiększenia liczby osobników oraz zachowania ich różnorodności genetycznej i ochrona biotopu.

rozłożonego terytorialnie rozwoju „stołecznemu olbrzymowi". Potencjał „mniejszego sąsiada" pozwolił na przeniesienie, rozłożenie ciężaru i w sposób pozytywny, utrzymania kontroli oraz skutecznego zarządzania danym obszarem w aspektach wytwórczym czy przerobowym, odpowiadającym gospodarczemu zapotrzebowaniu, nie tylko tych dwóch miast. Można poważyć się na dostrzeżenie konotacji, iż herb o przemysłowej „proweniencji" był pewną emanacją takiej roli, rangi Pruszkowa.

Faktem jest, że symbol gminy miasto Pruszków został zmieniony. Natomiast paralela, analogia do tego zdarzenia dotyczy przenośni bez dokładnego odniesienia w czasie. W dalszym ujęciu istotny jest faktor kulturowy, w którym dostrzega się, że inny „szyld" miasta, to również inne jego „oblicze". Ta „zbieżność" zostanie poddana jedynie subiektywnej, fragmentarycznej analizie.

W prostym ujęciu — po latach przemysłowej prosperity, miasto zmierzyło się z narastającym brzemieniem i w końcu kryzysem, skądinąd pożądanych, ustrojowych przemian, jakie miały miejsce w kraju po 1989 r. Negatywne skutki wiązały się między innymi z zamykaniem przedsiębiorstw, upadkiem firm, fabryk, czego następstwem była znaczna reedukacja zatrudnienia i fala bezrobocia — z tym większą opresją uderzająca w „zakładowego potentata" jakim był Pruszków. Doświadczenie, gorzka lekcja nie stała się jedynie udziałem tej gminy, tego miasta. Dolę podzieliły, również inne miejscowości. Transformacja systemowa w kontekście przeobrażeń, jakie działy się w ogólnym odniesieniu, przyjęto z nazwy za sytuacje panującą w latach 90' w Polsce. Miała ona pokłosie specyficzne dla obszaru Pruszkowa oraz Warszawy. Niechybne, określone czynniki dodatkowo warunkujące i skrupiające następstwa tych niekorzystnych, a nawet negatywnych „kolei losu" przyniosły implikacje w postaci przestępczej hossy zorganizowanych grup kojarzonych z Pruszkowem[42]. W tym odniesieniu chodzi o społeczny pryzmat, przez który patrzy pewien ogół oraz łatwość, trwałość i popularność, a nawet sensacyjność, które mogą budować kulturowe mechanizmy będące opiniotwórczymi, „szufladkującymi" procesami — bez związku z dogłębnym badaniem tematu, raczej w łatwym, schematycznym podejściu do przedmiotu sprawy (co charakteryzuje tego typu ocenę, pogląd). Jest to pewien osąd o powierzchownym, ale mocno rezonującym efekcie, gdzie dane miasto przybrało metaforycznie „oblicze" mafijnego drapieżnika stojącego w bramie „gangsterskiej twierdzy" niczym głowa żbika we wrotach i odium takiej famy* tylko na pozór jest uzasadnionym „wyrokiem". Ciekawym wydaje się pytanie, jak miasto poradziło sobie z takim wizerunkowym skojarzeniem? Odpowiedź wydaje się tkwić w niemierzalnym, niebagatelnym potencjale osób, które czują się odpowiedzialne za kształt oraz wyobrażenie jakie wiąże się z ich „małą ojczyzną". Należy unikać „ślepego zaułku", jakim okazałoby się, w tym wypadku, budowanie narracji jedynie w ujęciu bogactwa, splendoru sławy „chojraka" czy „budzącego postrach bosa" na micie niektórych przestępców, którzy działali i zamieszkali na terenie Pruszkowa. Ich aktywność czy koniec powinny być przestrogą, bez pominięcia losu ofiar takich bezprawnych procederów.

Afirmatywny zapał ludzi „dobrej woli", których jak mówią słowa piosenki — „jest więcej", nie tylko pozwolił na godny sformułowania akapit. Świadectwa ludzi zżytych, kochających Pruszków albo zainteresowanych nim, zintegrowanych z nim, wystawiają rzetelne potwierdzenie „regenerującej mocy" miasta, które otoczone należytą opieką więcej niż trwa, wbrew tragediom, z którymi musiało się zmagać na przestrzeni dekad. Gmina mimo, iż znacznie mniejsza, była opoką dla ogromnej Warszawy przez ponad stulecie. Od przemysłowego rozkwitu, które było możliwe

[42] Należy zaznaczyć, że informacja o tym, że w mieście Pruszków zaczęły działać zorganizowane grupy przestępcze, w tym ujęciu nie ma na celu eksploatacji wątku i przedkładania konkretnych przypadków lub sytuacji, wymagających potwierdzenia/ przywołania policyjnych statystyk, raportów, odwoływania się do innych źródeł, np. zweryfikowanych reportaży, dokumentów, aby uzyskać bardziej szczegółowe dane na ten temat.

Przyczyny powstawania zorganizowanych grup przestępczych są złożone i zazwyczaj wynikają z wielu czynników społecznych, ekonomicznych i kulturowych. W ogólnym kontekście, wzrost przestępczości organizowanej może być spowodowany m.in. biedą, brakiem perspektyw zawodowych, napięciami społecznymi czy korupcją. Jednakże, aby zrozumieć specyfikę sytuacji w konkretnym miejscu, ważne jest analizowanie danych na poziomie lokalnym i współpraca z odpowiednimi instytucjami, służbami oraz społecznością.

* Fama (*Ossa*) — w mitologii rzymskiej uosobienie wieści, szybko rozchodzącej się plotki, pogłoski. Utożsamiane ze skrzydlatym bóstwem o niezliczonych oczach, uszach oraz ustach; tu w rozumieniu miejskiej legendy, przebrzmiałych opinii, pozostających słuchów.

również dzięki temu, co już wówczas gwarantował Pruszków — czyli przedsiębiorczości, pracowitości, operatywności swych mieszkańców, przez zawieruchę czasu wojen, w szczególności II Wojny Światowej, kiedy Pruszkowianie starali się dzielić chociaż sami nie wiele posiadali[43], a dając jeszcze więcej ryzykowali, okazując empatię i pomagając zwożonym ze stolicy masom istnień, czekających w „Dulag'u 121", na zsyłkę, do obozów zagłady, przez etap powojenny, Polskę Rzeczpospolitą Ludową oraz kończący ją okres, związany z „krachem" ekonomicznym transformacji ustrojowej, aż po dzień dzisiejszy. Pruszków tworzą ludzie oddani, których przekonania związane z pracą, pasją, poglądami czy wiarą, są kołem zamachowym ich miastotwórczego działania. Jeżeli dany rejon tworzy społeczność, która cechuje się zrozumieniem oraz zaangażowaniem, to to miejsce mimo zadanych ran, ciosów na przestrzeni swej historii, okazuje się twierdzą nie do zdobycia, ponieważ nie mury, ale wspólnota jest jej siłą — wartości tych ludzi, nawet wystawionych na próbę, nie można zburzyć.

Gmina miasto Pruszków posiada bowiem głęboki zasób niematerialnego dziedzictwa kulturowego jakim jest codzienna, mrówcza praca jej mieszkańców, ideowców, pasjonatów, którzy oddają się wielu, rozlicznym inicjatywom w różnych aspektach silnie związanych z historią rejonu, oni stanowią potencjał Pruszkowa nieprzecenienia. To ludzie, którym ich najbliższa okolica nie jest obojętna, tworzą klimat, budują municypalną* tkankę, dzielą się tym, co jest dla nich ważne, a co jest zarazem nieodzownie związane z Pruszkowem. Nie jest to jedynie wymiar edukacyjny — należy brać pod uwagę złożoną oraz rozległą perspektywę, nawet niedużych lokalnie podejmowanych inicjatyw. Przekazywanie wiedzy na temat danego miejsca, jego dziejów, przeszłości to tylko jedna z nich. Za sprawą pozytywnych, wiarygodnych postaw w danym miejscu można kultywować wartości, które stanowią swoisty wzorzec przypisany gminie miasto Pruszków. Ta szczególna łączność ludzi z miejscem ma unikatowy wymiar, ale przybiera niejednakowe, różnorodne formy.

Za niematerialne dziedzictwo kulturowe gminy miasto Pruszków uznaje się konstruktywną, korzystną aktywność jej mieszkańców, dającą rzeczywisty, uchwytny rezultat. To ogólne ujęcie ma niebagatelne źródło w przymiotach, walorach — rysie ogółu ludności. Ważnym jest, aby owe atrybuty stanowiły ponadjednostkowy wymiar, w wymownej mierze charakteryzowały daną społeczność albo przedstawicieli — reprezentantów wspólnoty, wspólnot (ludzi, którzy wyrażają wolę znacznej jej części), osoby wybrane, wytypowane w tej społeczności, oficjeli, funkcjonariuszy publicznych, członków określonych grup lub dysponentów godności z innego nadania Ów wyróżnik, ich właściwości, nie muszą być świadome, ale muszą przejawiać się w osiągalnych, realnych działaniach przynoszących efekt / efekty wymierne tudzież niewymierne, ewentualnie obydwóch typów. Przechodząc do meritum należy odnieść się do takich cech jak troska i tu, w obecnych czasach, na wyróżnienie zasługuje opieka czy piecza sprawowana w aspekcie historii rejonu oraz gotowość do angażowania Pruszkowian. Treścią tych przymiotów są czułość, serdeczność wobec bliźnich czy względem przeszłości miasta, z chęcią jej pielęgnacji, zachowania, przekazywania potomnym, aktywna dbałość o zastane jej formy, umiejętne ich udostępnianie (np. odnajdywanie, archiwizowanie, dokumentowanie, wszelkiego rodzaju formy katalogowania, rejestrowania, uwieczniania), pragnienie zbierania, porządkowania, utrwalania zdarzeń, dziejów czy kuratela, nadzór, ochrona nad zabytkami nieruchomymi oraz ruchomymi i miejscami

[43] W obozie "Dulag 121" stacjonowała stuosobowa niemiecka załoga, ale na jego teren wpuszczono również polski personel sanitarny oraz kuchenny z zewnątrz. Mieszkańcy Pruszkowa starali się poprawić warunki żywnościowe, dostarczając na teren obozu np. mleko dla dzieci i dodatkowe porcje chleba. Wspierali ich także członkowie Polskiego Państwa Podziemnego — VI pruszkowski rejon AK przekazał swoje zapasy, które stanowiło 20 ton ziemniaków, mąki, cukru, boczku czy słoniny.
W służbach medycznych pracowało społecznie kilkudziesięciu lekarzy i prawie 300 sanitariuszek. Robili oni wszystko, aby zapobiec wywózce przetrzymywanych. Osoby potrzebujące, ranne oraz poważnie chore odsyłano do szpitala w Tworkach.
Pomocą służyły również siostry zakonne, przede wszystkim szarytki i benedyktynki samarytanki. Wysłane do obozu także zajmowały się chorymi i pomagały w ucieczce, niejednokrotnie eskortując więźniów w habitach oraz sutannach.

* municypalny — odnosi się do czegoś, co jest związane z miejskością, samorządem lokalnym lub sprawami miejskimi. Termin ten używany jest w kontekście organizacji i działań, które dotyczą konkretnej jednostki administracyjnej, takiej jak gmina czy miasto. Obejmuje to kwestie związane z zarządzaniem lokalnym, dostarczaniem usług publicznych, planowaniem przestrzennym, sprawami społecznymi i innymi aspektami związanymi z samorządem na poziomie rejonu, regionu itd.

z nimi związanymi, zarówno czyniona przez specjalistów, ale też pasjonatów, ochotników, zainteresowanych swą okolicą — osób nieobojętnych, dla których Pruszków jest w pewnym sensie składową ich własnej tożsamości. Takich ludzi potrzebuje każde miasto.

3.3.6. Miejsca pamięci oraz cmentarze i mogiły wojenne

3.3.6.1 Miejsca pamięci narodowej w Pruszkowie

Miejsca Pamięci Narodowej stanowią materialne świadectwa kluczowych wydarzeń z historii Polski, związanych przede wszystkim z obroną, powstaniami oraz walką o niepodległość. Są to przestrzenie, które upamiętniają zarówno ważne wydarzenia historyczne, jak i osoby z nimi związane. Obejmują one miejsca represji podczas reżimów totalitarnych, obozy koncentracyjne oraz inne lokalizacje, gdzie przetrzymywano ofiary zbrodni i represji. Ponadto do Miejsc Pamięci Narodowej zaliczają się także te, które symbolizują walki oraz męczeństwo narodu polskiego i innych narodów.

Wśród tych miejsc znajdują się groby i cmentarze wojenne, pomniki, kopce, kapliczki, krzyże przydrożne, tablice pamiątkowe, muzea oraz budowle historyczne i ich ruiny. Każde z tych miejsc ma głębokie znaczenie dla kształtowania tożsamości narodowej oraz pamięci zbiorowej społeczeństwa, stanowiąc zarazem przypomnienie o tragicznych wydarzeniach przeszłości i podkreślając ważność zachowania pamięci historycznej dla przyszłych pokoleń. Poniżej znajduje się tabela miejsc pamięci narodowej zlokalizowane się na terenie Pruszkowa.

Tabela 5. Ewidencja miejsc pamięci narodowej

lp.	Miejsce obiektu	Temat upamiętnienia	Data powstania obiektu
1	ul. Kraszewskiego 18	W budynku tym w latach 1939— 1945 mieścił się posterunek żandarmerii, w którym podczas przesłuchań zamordowano około 150 Polaków	2.09.1969 r.
2	ul. Parkowa 10	W tym budynku w latach 1939— 1945 była ekspozytura gestapo, gdzie hitlerowcy katowali i mordowali polskich patriotów	Listopad 1972 r.
3	ul. Waryńskiego 1	01.08.1944 pluton NENUFAR Wojskowej Służby Ochrony Powstania AK zajął teren Elektrowni Okręgu Warszawskiego w Pruszkowie. Pracownicy Elektrowni polegli w obronie Ojczyzny i pomordowani przez okupanta w latach 1939— 1945 (wymieniono 25 nazwisk)	1946 r.
4	ul. Komorowska	W dniu 02.08.1944 Niemcy zamordowali 27 mieszkańców okolicznych domów w odwecie za akcję AK	2.08.1971 r.
5	Park Mazowsze ul. Mostowa	W hołdzie rozstrzelanym ok 25-ciu Polaków w latach 1942— 1945	wrzesień 1973 r.
6	ul. Lipowa	W tym miejscu w latach 1939— 1945 zamordowano 800 Polaków	
7	ul. Bolesława Prusa przy Parku Potulickich	Jesienią 1943 w tym miejscu oraz okolicy stawu Niemcy dokonali egzekucji kilkudziesięciu Polaków m in. Więźniów Pawiaka	
8	ul. Robotnicza 50	28.11.1943 w tym domu w walce z gestapo i żandarmerią zginaj D-ca oddz. Specjalnego G.L. Władysław Lasocki ps. Wołodyjowski, oraz zamordowano właścicielkę mieszkania Mang Ziemniak, jej matkę Anielę Curpiak i siostrę Helenę	Listopad 1970 r.
9	Al. Armii Krajowej	Pomnik ku czci szesnastu przedstawicieli Rządu Polski Podziemnej aresztowanych przez NKWD w marcu 1945	czerwiec 1990r

lp.	Miejsce obiektu	Temat upamiętnienia	Data powstania obiektu
10	MLP Pruszków 1 przy ul. 3-go Maja (dawne Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego)	Od sierpnia do września 1944 Niemcy tworzyli tu obóz przejściowy dla ewakuowanej ludności powstańczej Warszawy. Przeszło tędy ok. 650 000 osób z których tysiące zostało zamordowanych. DULAG 1	1947 r. i 1990 r.
		jw.	1947 r.
		We wrześniu 1939 Niemcy zorganizowali obóz jeniecki dla żołnierzy Wojska Polskiego	28-04-1993
11	Cmentarz parafialny ul. Cmentarna (wejście od ul. 2 Sierpnia)	Poległym żołnierzom we wrześniu 1939, w czasie Powstania Warszawskiego w 1994 roku oraz ofiary cywilne pomordowane na terenie Pruszkowa	przebudowa w 1999 roku
12	Cmentarz parafialny ul. Cmentarna (wejście od ul. 2 Sierpnia)	Kwatera żołnierzy AK, w tym poległych w Powstaniu Warszawskim	
13	Cmentarz parafialny na Żbikowie ul. Domaniewska	Tu spoczywa Zygmunt Lechosław Szadkowski — przew. Rady Narodowej RP w Londynie, ppłk. żołnierz Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, Prezes Stowarzyszenia Kombatantów Federacja światowa, Harcmistrz— Przew. Związku Harcerstwa Polskiego 1960-1967	1.08.1997
14	Cmentarz parafialny na Żbikowie ul. Domaniewska	Mogiła poległych żołnierzy we wrześniu 1939	
15	Cmentarz parafialny na Żbikowie ul. Domaniewska	Zbiorowa mogiła żołnierzy poległych podczas I Wojny Światowej	1966 r.
16	Cmentarz na terenie szpitala-Mazowieckiego Specjalistycznego Centrum Zdrowia im. Profesora Jana Mazurkiewicza w Pruszkowie-Tworki	Kwatera ofiar terroru hitlerowskiego obozu DULAG 121, żołnierzy z Powstania Warszawskiego i ofiar cywilnych	wyremontowana w latach 2016 - 2017
17	Teren szpitala-Mazowieckiego Specjalistycznego Centrum Zdrowia im. prof. Jana Mazurkiewicza w Pruszkowie-Tworki (w pobliżu cmentarza)	Kwatera poległych żołnierzy z września 1939	remont zakończono w 2001 r.
18	Cmentarz parafialny na Żbikowie ul. Domaniewska	Zbiorowa mogiła żołnierzy poległych podczas Powstania Warszawskiego	1944 r.
19	ul. Długa róg Pilnikowej	8 lutego 1944r w walce z gestapo i żandarmerią zginęli - Stanisław Łaciński i Stanisław Marczak oraz zamordowano Stanisławę Tomaszewską i jej syna Jurka	1971 r.
20	Park Bersona przy ul. Kościuszki	Pamięci bohaterów poległych w okresie okupacji hitlerowskiej w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne	1960 rok
21	Cmentarz parafialny ul. Cmentarna (wejście od ul. 2 Sierpnia)	Żołnierze rosyjscy i niemieccy polegli w czasie I Wojny Światowej	1999 rok
22	Placyk między ul. Bolesława Prusa i Al. Wojska Polskiego	W hołdzie prześladowanym mieszkańcom żydowskiego pochodzenia na ulicy Zakątnej 2 w Pruszkowie	30.01.2024 r.

Źródło: Urząd Miasta Pruszkowa.

3.3.6.2 Cmentarze i mogiły wojenne w Pruszkowie

Cmentarze i mogiły wojenne w Pruszkowie są ważnym elementem dziedzictwa historycznego tego miasta. Stanowią one miejsce pamięci i hołdu dla poległych żołnierzy oraz ofiar wojen, których życie zostało poświęcone dla obrony swojej ojczyzny lub które ucierpiały w wyniku konfliktów zbrojnych. Te miejsca często mają także znaczenie symboliczne i kulturowe dla społeczności lokalnej, przypominając o tragicznych wydarzeniach przeszłości i wartościach, jakimi były męstwo, poświęcenie i jedność w obliczu trudności.

Tabela 6.wykaz cmentarzy, kwater i mogił wojennych z I wojny światowej i 1920 roku Pruszków.

Miejscowość	Rodzaj obiektu	Powierzchnia w ha	Liczba pochowanych żołnierzy					1920 r.
			Armii					
			Austro - Węg	Niem.	Ros.	Nieustal -ona	Razem	
3	4	5	6	7	8	9	10	11
Pruszków Żbików cm. parafialny	Mogiła zb.	0,002				N	N	
Pruszków cm. parafialny ul. Cmentarna	Kwatera	0, 0291		162	135		297	

Źródło: Urząd Miasta Pruszkowa.

Cmentarze i mogiły wojenne z okresu II Wojny Światowej w Pruszkowie obejmują miejsca pochówku żołnierzy poległych w czasie działań wojennych, ofiar terroru oraz osób cywilnych dotkniętych skutkami konfliktu. Te miejsca odgrywają ważną rolę w kształtowaniu pamięci zbiorowej i są świadectwem tragicznych wydarzeń minionych lat. Ich zestawienie zawiera poniższa tabela:

Tabela 7. Wykaz cmentarzy i mogił wojennych z okresu II wojny światowej zachowanych na terenie Miasta Pruszków

Miejscowość	Rodzaj obiektu	Ilość obiek.	Pow. w ha (dot. kwater i cmentarzy)	Liczba pochowanych żołnierzy					
				Wojsko Polskie			AR	Jeńcy	Of. Ter.
				1939	Ruch oporu	1944 - 45			
Pruszków cm. parafialny ul. Cmentarna	Kwatera	1	0,025	163					
	Mogiła ind.	22			23				
	Mogiła zb.	1			4				
Tworki cm. parafialny	Kwatera	1	0.1520						429
Tworki WSPZPZOZ	Kwatera	1	0,0039	44					
Żbików cm. parafialny	Mogiła zb.	1		7					
	Mogiła zb.	1		N					
	Mogiła zb.	1							1 +N

Źródło: Urząd Miasta Pruszkowa.

3.4. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego miasta analiza szans i zagrożeń

Analiza SWOT jako metoda badawcza służy do oceny mocnych stron, słabości, szans i zagrożeń związanych z danym obszarem badawczym. Poprzez identyfikację tych czynników badacze mogą lepiej zrozumieć kontekst badawczy oraz opracować strategie wykorzystujące unikatowe atuty, minimalizujące ograniczenia, wykorzystujące szanse rozwoju i zarządzające potencjalnymi zagrożeniami, co przyczynia się do skuteczniejszego osiągania celów badawczych.

Tabela 8. Analiza SWOT – mocne i słabe strony

Mocne strony	— Bogate dziedzictwo kulturowe: istnienie wielu historycznych i kulturowych zabytków oraz unikatowych miejsc, które przyciągają uwagę turystów i podkreślają bogatą historię i tradycje miasta; — Znaczne powiązanie edukacji szkolnej z edukacją kulturową; — Zaangażowanie społeczności lokalnej: aktywna społeczność lokalna, instytucje kultury oraz organizacje pozarządowe angażujące się w ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego, co sprzyja jego zachowaniu i rozwojowi; — Bogactwo i różnorodność oferty muzealnej oraz liczny zasób zabytków oraz dziedzictwa kulturowego miasta stanowi atrakcyjną ofertę turystyczną, przyciągającą odwiedzających z różnych regionów i krajów; — Wysoki stopień skomunikowania gminy w zakresie ponadlokalnego transportu zbiorowego.	— Brak instytucji muzealnej poświęconej historii miasta. — Brak miejsc ewidencjonowania, przechowywania i promowania zabytków ruchomych; — Wysoka konkurencyjność ze strony innych jednostek samorządowych w powiecie; — Brak szlaków turystycznych biegnących przez obszar gminy; — Postępujący proces znacznego niszczenia obiektów zabytkowych; — Zły stan techniczny części obiektów; — Brak dostępu do części obiektów zabytkowych będących własnością prywatną; — Niewystarczające zaplecze hotelowo-konferencyjne konieczne dla rozwoju turystyki indywidualnej i biznesowej; — Brak świadomości społeczeństwa na temat istotności dziedzictwa kulturowego; — Brak wsparcia promocyjno-organizacyjnego dla turystów w zakresie korzystania z komunikacji publicznej lokalnej; — Brak osoby odpowiedzialnej za nadzór, zarządzanie i działania edukacyjno-informacyjne z zakresu ochrony zabytków w Urzędzie Miasta; — Brak ciągłości w tworzeniu oraz egzekwowaniu dokumentów programowo-strategicznych w zakresie ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego; — Brak listy dóbr kultury współczesnej w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Pruszkowa.	**Słabe strony**

Tabela 9. Analiza SWOT - szanse i zagrożenia.

Szanse	— Uwzględnienie ochrony dziedzictwa kulturowego w planowaniu przestrzennym, zwłaszcza w obszarze istniejących obiektów zabytkowych; — Wzrost znaczenia i wartości zabytków oraz lokalnych tradycji jako produktu turystycznego; — Poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzenie nowoczesnych systemów informacji turystycznej; — Współpraca z instytucjami na terenie powiatu w celu utworzenia powierzchni wystawienniczej i magazynowej dla zabytków ruchomych i archeologicznych; — Wzmacnianie postaw obywatelskich, dzięki działaniom kulturalno-edukacyjnym oraz rozwojowi organizacji pozarządowych; — Atrakcyjna oferta dla nowych mieszkańców, zachęcająca ich do poznania bogatej historii miasta i integracji z lokalną społecznością; — Działania na szczeblu krajowym zmierzające do likwidacji tzw. białych plam w dostępie do kultury; — Możliwość pozyskania funduszy z programów grantowych i dotacji na projekty związane z konserwacją i restauracją zabytków; — Współpraca międzysektorowa stanowi szansę na tworzenie partnerstw i kooperację między sektorami publicznym, prywatnym i społecznym w zakresie ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego; — Edukacja i programy kulturalne związane z dziedzictwem kulturowym stanowią szansę na wzrost świadomości kulturowej mieszkańców oraz ich aktywne zaangażowanie w procesy ochrony i promocji zabytków; — Możliwość wykorzystania nowoczesnych technologii, takich jak wirtualne spacery po zabytkach czy rekonstrukcje wirtualne, do promocji i zachowania dziedzictwa kulturowego; — Kontynuacja procesu rewitalizacji wybranych obszarów miasta.	— Brak wystarczających środków finansowych na realizację inwestycji rozwojowych z zakresu kultury; — Ograniczone środki finansowe przeznaczone na konserwację i restaurację zabytków mogą prowadzić do ich degradacji i utraty wartości kulturowej; — Bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych, w tym w ramach dostosowania ich do potrzeb osób z niepełnosprawnościami oraz standardów energetycznych; — Brak regularnych prac konserwatorskich może prowadzić do zniszczenia zabytków przez czynniki atmosferyczne, erozję i dewastację; — Duża konkurencja o środki zewnętrzne; — Skomplikowane procedury w ubieganiu się o środki zewnętrzne; — Silna konkurencja ze strony innych gmin; — Szybka rozbudowa tkanki mieszkaniowej może stanowić zagrożenie dla dziedzictwa zabytkowego, grożąc utratą lokalnej charakterystyki miasta oraz wartości kulturowej. Rozbudowa kosztem zabytkowych terenów może prowadzić do zaniedbania i degradacji historycznego krajobrazu; — Rozbieżności w ocenie wartości dziedzictwa kulturowego oraz konflikty między różnymi grupami interesów mogą prowadzić do opóźnień w podejmowaniu decyzji i działań na rzecz jego ochrony; — Brak systematycznej ewidencji zabytków ruchomych może prowadzić do utraty ich śladu lub nawet kradzieży, gdy nie są one odpowiednio monitorowane i zabezpieczone; — Brak ewidencji zabytków ruchomych może utrudnić skuteczne zarządzanie nimi, w tym planowanie konserwacji, promocji czy udostępniania ich dla celów edukacyjnych i kulturalnych.	**Zagrożenia**

4. Założenia programu opieki nad zabytkami Pruszkowa

4.1. Cel główny

Gminny Program Opieki nad Zabytkami gminy Miasto Pruszków na lata 2024-2027 ma stanowić źródło wsparcia, koordynacji, a nade wszystko inspiracji do działań w sferze ochrony, edukacji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego. Jego opracowanie i uchwalenie nie powinno być traktowane jedynie jako realizacja przez gminę zadania ustawowego. Przewiduje się w nim aktywne poszukiwanie tych czynników i wartości, które dają szansę na szeroko rozumiany rozwój miasta: kulturowy, społeczny, polityczny, turystyczny, a także ekonomiczny.

Na podstawie przeprowadzonej diagnozy oraz analizy SWOT, biorąc pod uwagę zasób dziedzictwa gminy Miasto Pruszków oraz jego stan, a także mając świadomość niedostatecznego wykorzystania potencjału płynącego z posiadanych zasobów, wyznaczono cel główny Programu Opieki nad Zabytkami gminy Miasto Pruszków, którym jest: **„Stworzenie kompleksowego planu ochrony, rewaloryzacji i promocji dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa, który będzie zarazem zwiększał atrakcyjność i dostępność obiektów historycznych oraz angażował społeczność lokalną w procesy decyzyjne i opiekę nad dziedzictwem”**.

4.2. Priorytety i działania

Realizacja Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Miasto Pruszków na lata 2024-2027 będzie się odbywać w oparciu o cztery priorytety:

I. Ochrona i rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa;
II. Zwiększenie atrakcyjności i dostępności obiektów dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa;
III. Budowanie tożsamości i promocja dziedzictwa Pruszkowa;
IV. Uspołecznienie / partycypacja społeczna w procesach ochrony, opieki i zarządzania dziedzictwem kulturowym Miasta Pruszkowa.

W ramach każdego z nich ustalone zostały kierunki działań i przypisane im działania do zrealizowania w okresie 2024–2027.

Tabela 10. Priorytety i działania POnZ.

Priorytet	Kierunki działań	Działania
I. Ochrona i rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa	**Współpraca z instytucjami odpowiedzialnymi za ochronę zabytków**	Współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie polityki dotyczącej wpisów do rejestru zabytków na terenie miasta Pruszkowa.
		Współpraca z Powiatowym Inspektorem Nadzoru Budowlanego w zakresie nadzoru nad stanem zachowania zabytków.
	Zarządzanie i aktualizacja rejestru zabytków	Bieżąca weryfikacja i aktualizacja zasobu Gminnej Ewidencji Zabytków: • bieżące monitorowanie zasobu GEZ – waloryzacja zabytków pod kątem wyłączeń lub planowanych włączeń; • aktualizacja kart adresowych zgodnie z obowiązującym wzorem; • wytypowanie wartościowych układów urbanistycznych do ujęcia w GEZ; • próba identyfikacji zasobów dziedzictwa niematerialnego miasta.

Priorytet	Kierunki działań	Działania
	Koordynacja działań międzywydziałowych	Koordynacja prac wydziałów miasta; w zakresie substancji zabytkowej oraz dziedzictwa niematerialnego w szczególności w zakresie jednostek ds. rozwoju, inwestycji, pozyskiwania środków pozabudżetowych, finansów, architektury i planowania przestrzennego, oraz zaangażowanie lokalnej społeczności.
		Wspieranie działań związanych z rewitalizacją Pruszkowa - aktualizacja Gminnego Programu Rewitalizacji, aktywizacja prac Komitetu Rewitalizacji.
	Edukacja i informacja społeczna	Wyprzedzające kampanie informacyjne dot. ogólnomiejskich projektów realizowanych w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – spotkania informacyjne dot. miejskich dotacji itp.
		Utworzenie instytucji muzealnej lub przydzielenie zadań istniejącej instytucji poświęconej historii miasta poprzez inicjowanie partnerstw z instytucjami kulturalnymi, prywatnymi inwestorami lub fundacjami, a także pozyskiwanie środków zewnętrznych na ten cel.
	Planowanie przestrzenne i zrównoważony rozwój	Opracowanie specjalistycznych wytycznych w ramach planowania przestrzennego, które uwzględnią ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym istniejących obiektów zabytkowych, poprzez wprowadzenie stref ochrony zabytków i ograniczenie intensywności zabudowy w ich otoczeniu.
	Zabezpieczenie dziedzictwa ruchomego	Utworzenie ewidencji zabytków ruchomych oraz zastosowanie środków technicznych, takich jak identyfikatory RFID czy systemy monitorowania, aby zabezpieczyć je przed kradzieżą i utratą.
	Organizacja i nadzór	Przypisanie obowiązków do komórki organizacyjnej w Urzędzie Miasta odpowiedzialnej za nadzór, zarządzanie i działania edukacyjno-informacyjne z zakresu ochrony zabytków w Urzędzie Miasta, aby zapewnić ciągłość działań w tej dziedzinie.
		Opracowanie spójnych dokumentów programowo-strategicznych w zakresie ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego oraz egzekwowanie ich zapisów poprzez regularne monitorowanie i aktualizację, zapewniając ciągłość oraz skuteczność podejmowanych działań.
II. Zwiększenie atrakcyjności i dostępności obiektów dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa	Dostępność informacji o zabytkach	Utworzenie portalu mapowego z zabytkami tzn. ogólnodostępnej bazy danych dotyczących zasobów zabytkowych miasta w oparciu o istniejące bądź nowoprojektowane narzędzia informatyczne systemu informacji geograficznej (geographic information system, GIS) – kompletna warstwa dotycząca zabytków oraz form ochrony konserwatorskiej, nazwę zabytku (współczesną i historyczną) oraz np. numer w rejestrze zabytków i datę wpisu.
		Utworzenie dokumentacji fotograficznej ostańców dawnej zabudowy Pruszkowa oraz ich digitalizacja i udostępnienie na stronach miasta.
		Powiązanie stron o zabytkach Pruszkowa z BIP oraz uporządkowanie struktury biuletynu informacji publicznej w zakresie zabytków.

Priorytet	Kierunki działań	Działania
	Wsparcie finansowe dla dziedzictwa kulturowego	Utworzenie systemu miejskich dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, położonym na obszarze Pruszkowa.
		Analiza stanu dostępności i możliwości adaptacji obiektów zabytkowych znajdujących się we władaniu Miasta Pruszkowa dla potrzeb osób z niepełnosprawnościami.
	Współpraca partnersko-instytucjonalna	Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
		Współpraca z instytucjami m.in. z terenu powiatu w celu utworzenia dedykowanych przestrzeni wystawienniczych i magazynowych dla zabytków ruchomych i archeologicznych, co umożliwi ich przechowywanie, eksponowanie oraz badania naukowe.
III. Budowanie tożsamości i promocja dziedzictwa Pruszkowa	**Wykorzystanie i eksponowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego**	Wykorzystanie lokalnych walorów kulturowych dla rozwoju działalności gospodarczych o charakterze turystycznym; poprzez stworzenie systemu ciągów pieszych i ścieżek rowerowych (szlaków kulturowych) pozwalających na propagowanie tych wartości i ich ochronę.
		Zachowanie i wyeksponowanie lokalnych wartości przestrzennych poszczególnych części miasta: Pruszków centrum, szpital Tworki, Żbików Stary.
		Przywrócenie i utrzymanie tradycyjnego nazewnictwa poszczególnych rejonów Miasta.
		Wspieranie działań edukacyjnych w zakresie znaczenia, wartości i ochrony niematerialnego dziedzictwa kultury.
	Wprowadzenie nowoczesnych systemów informacji turystycznej	Wprowadzenie nowoczesnych systemów informacji turystycznej, takich jak mobilne aplikacje czy interaktywne tablice informacyjne, które ułatwią dostępność do zabytków i zwiększą atrakcyjność dla turystów.
		Wykorzystanie nowoczesnych technologii, takich jak wirtualne spacery po zabytkach, aplikacje mobilne czy rekonstrukcje wirtualne, do promocji i zachowania dziedzictwa kulturowego, co przyciągnie uwagę nowych pokoleń i zwiększy świadomość kulturową społeczeństwa.
	Współpraca partnersko-instytucjonalna	Rozwój współpracy z innymi samorządami i instytucjami poprzez organizację spotkań, konferencji i projektów wspólnego promowania dziedzictwa kulturowego regionu
		Nawiązanie współpracy z właścicielami prywatnych obiektów zabytkowych w celu umożliwienia dostępu do nich dla społeczeństwa poprzez organizację dni otwartych, wystaw czy wydarzeń kulturalnych.

Priorytet	Kierunki działań	Działania
IV. Uspołecznienie / partycypacja społeczna w procesach ochrony, opieki i zarządzania dziedzictwem kulturowym Miasta Pruszkowa	**Współpraca z organizacjami pozarządowymi i społecznością lokalną**	Współpraca Miasta z NGO-sami.
		Współpraca w typowaniu lokalnych zasobów zabytków do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków.
		Wykorzystywanie wiedzy profesjonalistów pracujących w administracji publicznej i organizacjach oraz miłośników zabytków oraz społecznych opiekunów zabytków.
	Angażowanie społeczności lokalnej	Wspieranie aktywności społeczności lokalnej poprzez organizację konkursów, wydarzeń kulturalnych i warsztatów, które angażują mieszkańców w ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego, budując silną więź społeczną i poczucie wspólnoty.
		Realizacja projektów partycypacyjnych, które umożliwią mieszkańcom aktywne uczestnictwo w procesach zarządzania dziedzictwem kulturowym, np. poprzez crowdfunding na konserwację zabytków lub wspólne projekty artystyczne.
		Organizacja dni dedykowanych zabytkom, podczas których mieszkańcy mają możliwość zwiedzania zabytkowych obiektów i uczestnictwa w warsztatach oraz spotkaniach z ekspertami, co zachęca do aktywnego zaangażowania w ich ochronę.
		Utworzenie punktu "Historia Wspólna” jako miejsca, w którym mieszkańcy mogą zeskanować i przekazać swoje materiały dotyczące historii regionalnej.
	Umożliwienie udziału mieszkańców w procesach decyzyjnych	Stworzenie dedykowanej platformy online lub regularnych spotkań, gdzie mieszkańcy mogą wyrażać swoje opinie, pomysły i obawy dotyczące dziedzictwa kulturowego miasta oraz uczestniczyć w procesach podejmowania decyzji.
		Umożliwienie udziału mieszkańców, ekspertów z dziedziny ochrony zabytków i przedstawicieli władz lokalnych, które będą brały udział w opracowywaniu i monitorowaniu strategii ochrony dziedzictwa kulturowego.

Źródło: Opracowanie własne.

5. Zarządzanie programem

5.1. Realizatorzy i podmioty współpracujące we wdrażaniu programu

Władze Miasta Pruszkowa pełnią kluczową rolę jako realizatorzy Programu Opieki nad Zabytkami Gminy. Jednakże istnieje elastyczność w delegowaniu części zadań oraz alokowaniu środków finansowych do instytucji kulturalnych, kościołów oraz organizacji pozarządowych, które działają w imieniu samorządu. W ramach tego programu realizacja zadań może odbywać się zarówno poprzez partnerskie porozumienia, jak i poprzez działania niezależne oraz autonomiczne, przy zachowaniu zasady subsydiarności. To oznacza, że opieka nad zabytkami może być sprawowana na najniższym możliwym szczeblu, z wykorzystaniem lokalnych zasobów i ekspertyz, co sprzyja skuteczniejszemu zarządzaniu dziedzictwem kulturowym Pruszkowa. Dzięki temu kompleksowemu podejściu, zaangażowanie różnorodnych podmiotów społecznych staje się kluczowym czynnikiem w ochronie i promocji zabytków miasta.

Schemat 1. Podmioty zaangażowane we wdrażanie programu.

Źródło: Opracowanie własne.

5.2. Źródła finansowania programu

Aby zrealizować założenia Programu, konieczne jest zapewnienie odpowiednich źródeł finansowania. Środki pochodzące z budżetów gminy mogą okazać się niewystarczające, dlatego warto poszukać wsparcia zewnętrznego, pochodzącego z różnych programów i projektów, zarówno na poziomie wyższych jednostek administracyjnych, takich jak województwo, kraj, jak i Unia Europejska.

Schemat 2 Formy finasowania realizacji programu.

Źródło: Opracowanie własne.

5.2.1. Unijne

5.2.1.1 Program regionalny - Fundusze europejskie dla Mazowsza 2021-2027

W ramach programu regionalnego Fundusze europejskie dla Mazowsza 2021-2027 (FEM 2021-2027), współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej, zaplanowano wsparcie dla zabytków, instytucji kultury oraz rozwoju szlaków turystycznych. Program regionalny wspierać będzie realizację celów polityki spójności, poprzez ukierunkowanie dotacji na określone cele i działania.

W ramach realizacji Programu Opieki nad Zabytkami gminy Miasta Pruszkowa na lata 2024-2027, szczególnie interesujące są cele związane z jego zakresem.

W ramach celu szczegółowego 4(vi) wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych (w Szczegółowym opisie priorytetów programu SZOPP jest to działanie - 5.7), przewidziano wsparcie w wysokości 11 mln Euro dla lepiej rozwiniętej części Mazowsza tj. NUTS 2 Warszawski stołeczny na działania tj.:

- Rozwój infrastruktury do prowadzenia działalności kulturalnej ważnej dla edukacji i aktywności kulturalnej,

Wsparcie obejmie instytucje kultury działające na rzecz włączenia ich w tworzenie produktów turystycznych i oferty wypoczynkowo-turystycznej, a także wzmocnienia ich funkcji regionotwórczej. Za kluczowe uznaje się wypracowanie nowych formatów działań i sposobów budowania relacji z odbiorcami oraz ekologizacja instytucji (tzn. poprawa wpływu na środowisko funkcjonowania i zarządzania całej instytucji, w tym w zakresie aspektów technologicznych). Konieczne jest wsparcie rozwoju nowych form udostępniania kultury online w celu zapewnienia stałego dostępu do zasobów kulturalnych, również w warunkach ograniczonego funkcjonowania

instytucji kultury. Zaplanowane do wsparcia projekty muszą przewidywać stabilność finansową poprzez dywersyfikację źródeł dochodów własnych i większe uzależnienie od nich. Ponadto muszą uwzględniać powiązanie z przygotowaniem kadry do nabycia nowych umiejętności związanych z wprowadzanymi ww. zmianami. Wsparcie otrzymają głównie teatry, galerie, biblioteki, centra kultury (instytucje statutowo prowadzące działalność społeczno-kulturalną tzn. które tworzą i prezentują sztukę, edukują, animują i angażują społeczność lokalną, inicjują debaty, są miejscem spotkań), muzea.

- Turystyczne szlaki tematyczne i produkty turystyczne (odwołujące się do walorów historycznych, kulturowych, przyrodniczych i kulinarnych).

Wsparciem zostaną objęte projekty zorientowane na poprawę oferty regionalnej i podregionalnej – tzn. turystycznej i kulturalnej, bazującej na walorach Mazowsza lub regionów etnograficznych, kulturowych, historycznych i przyrodniczych położonych w jego granicach i przynależne do istniejących szlaków turystycznych. Nacisk zostanie położony na wprowadzanie innowacji i cyfryzacji w ramach przemysłu turystycznego i jego produktów, np. w zakresie zarządzania, systemu organizacji usług, kreowania nowych, innowacyjnych produktów czy wykorzystywania efektów współpracy i synergii do realizacji usług turystycznych, co pozwoli na wzrost dochodów i tym samym przyczyni się do odbudowy lokalnych gospodarek.

W ramach celu szczegółowego 5(i) wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich (w Szczegółowym opisie priorytetów programu SZOPP jest to działanie - 9.1), dofinansowanie w wysokości 22 mln Euro dla NUTS 2 Warszawski stołeczny - jest przewidziane dla następujących typów projektów:

- Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego.

Wsparcie jest skierowane dla mających istotne znaczenie dla lokalnej społeczności obiektów zabytkowych, które funkcjonując w odnowionej formie będą stanowiły ważny element aktywizacji środowiska, zmiany społecznej lub ożywienia miejscowej gospodarki. Z uwagi na ogromne znaczenie dziedzictwa kulturowego w obszarach rewitalizacji, niezwykle ważne jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne i społeczne. Szczególne wsparcie otrzymywać będą obiekty najbardziej zagrożone (z uwagi na zły stan techniczny) oraz zabytki najcenniejsze – posiadające wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową objęte jedną z form ochrony prawnej, przewidzianych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które kreują ducha miejsca w obszarach dotkniętych kryzysem. Ponadto nacisk kładziony będzie na projekty uwzględniające rolę zabytków w rozwoju turystyki oraz pozwalające na ograniczenie negatywnego wpływu na środowisko naturalne, w których będzie prowadzona działalność sprzyjająca integracji społecznej. Kluczowym efektem działań powinno być stworzenie trwałych podstaw dla harmonijnego funkcjonowania obiektów zabytkowych w przestrzeni publicznej.

- Rewitalizacja obszarów zdegradowanych.

Za priorytetowe uznaje się kompleksowe projekty na terenach miast, pozwalające na wyprowadzanie ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych poprzez działania całościowe (powiązane wzajemnie przedsięwzięcia obejmujące kwestie społeczne oraz gospodarcze lub przestrzenno-funkcjonalne, techniczne lub środowiskowe), integrujące interwencję na rzecz społeczności lokalnej, przestrzeni i lokalnej gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone w sposób zaplanowany oraz zintegrowany.

Interwencja obejmie m.in.:

- rozwój, przebudowę i adaptację lokalnej infrastruktury służącej realizacji celów społecznych (w tym mieszkaniowych), gospodarczych, kulturalnych i edukacyjnych, w szczególności powiązanej z działaniami na rzecz rozwoju usług społecznych oraz aktywizacji społecznej i zawodowej,
- porządkowanie oraz przywracanie funkcji społecznych przestrzeniom publicznym (w tym terenom zielonym) poprzez podniesienie ich funkcjonalności czy estetyki przy uwzględnieniu wartości wynikających z kontekstu przyrodniczego i kulturowego (wykluczające proceder ich betonowania).

Wsparcie w ramach tego obszaru zostanie skierowane do obszarów rewitalizacji wyznaczonych w gminnych programach rewitalizacji wpisanych do wojewódzkiego wykazu programów rewitalizacji.

Ponadto Pruszków będący częścią metropolii Warszawskiej będzie korzystał ze środków Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych dla Warszawy i jej obszaru funkcjonalnego (NUTS 2 RWS) - ZIT WOF, na który przewidziane jest 135 mln Euro w różnych obszarach.

W 2024 roku ze środków FEM 2021-2027 zaplanowano ogłoszenie kilku naborów w wyżej wskazanym zakresie. W celu ich weryfikacji należy śledzić harmonogram naborów na stronach Mazowieckiej Jednostki Wdrażania Programów Unijnych pod adresem: https://www.funduszedlamazowsza.eu/nabory-wnioskow/?filter[taxonomy][ic-recruitment-topic]=116. Ponadto należy zapoznać się z wymogami dotyczącymi możliwości otrzymania wsparcia m.in. koniecznością wynikania projektów z lokalnych strategii rozwoju (dla działania 5.7 czy gminnych programów rewitalizacji dla działania 9.1 oraz strategii ZIT - dla wszystkich projektów objętych tym wsparciem).

5.2.1.2 Program Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO)

W zakresie Gminnego Programu Opieki nad zabytkami Miasta Pruszkowa możliwa jest realizacja niżej wymienionych działań.

W ramach działania 3.6 B1.1.4. Zwiększenie efektywności energetycznej obiektów lokalnej aktywności społecznej. Jednostki Samorządu Terytorialnego oraz Instytucje kultury będą mogły realizować projekt, który zakłada identyfikację budynków bibliotek[44] i domów kultury o niskiej efektywności energetycznej celem przeprowadzenia kompleksowej modernizacji energetycznej. Wsparcie obejmuje modernizację budynków oraz wymianę wyposażenia na energooszczędne, włączając opcjonalnie odnawialne źródła energii. Planowane działania mają na celu osiągnięcie co najmniej 30% oszczędności energii pierwotnej, co przyczyni się do redukcji zużycia paliw konwencjonalnych oraz emisji zanieczyszczeń powietrza. Projekt przyniesie długoterminowe korzyści społeczno-gospodarcze, takie jak obniżenie kosztów eksploatacji budynków i poprawa jakości przestrzeni publicznych. Zmniejszenie emisji zanieczyszczeń przyczyni się także do ochrony środowiska i zdrowia ludzi oraz zwiększy wykorzystanie energii odnawialnej, wspierając zrównoważony rozwój. W ramach naboru wniosków, który trwać będzie w okresie 31.07.2023 – 31.03.2026 przewidziano budżet w wysokości 300.227.476,00 PLN.

W ramach inwestycji B1.1.2. Wymiana źródeł ciepła i poprawa efektywności energetycznej w budynkach mieszkalnych w części dotyczącej budynków wielorodzinnych Bank Gospodarstwa Krajowego będzie udzielał wsparcia gminą lub spółką z ograniczoną odpowiedzialnością, lub spółką akcyjnym, w których gmina albo gmina wraz z innymi gminami, powiatami lub Skarbem Państwa dysponują ponad 50 % głosów na zgromadzeniu wspólników lub na walnym zgromadzeniu.

[44] Ze względu na warunek, który dot. bibliotek położonych w miastach o liczbie mieszkańców od 100 do 200 tys. (są to następujące miasta: Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Gliwice, Gorzów Wielkopolski, Kielce, Koszalin, Olsztyn, Opole, Płock, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Rzeszów, Sosnowiec, Tarnów, Toruń, Wałbrzych, Włocławek, Zabrze, Zielona Góra), tylko domy kultury w Pruszkowie będą mogły ubiegać się o środki.

Celem inwestycji jest promowanie niskoemisyjnych źródeł energii oraz modernizacja termiczna budynków mieszkalnych poprzez wykorzystanie wsparcia z funduszy krajowych oraz KPO. Korzyści projektu obejmują zwiększony komfort mieszkania, obniżenie rachunków za energię, poprawę jakości środowiska oraz generowanie nowych kontraktów dla przedsiębiorców. Dodatkowo, inwestycja przyczyni się do wzrostu zapotrzebowania na materiały wykorzystywane w termomodernizacji i remontach, wspierając rozwój branży OZE, w tym firm zajmujących się instalacjami fotowoltaicznymi, pompami ciepła i kolektorami słonecznymi. Przewidziany budżet przedsięwzięcia, to 100 mln euro (komunikat z 31.12.2023 r., informuje, że do wykorzystania pozostało 223,6 mln zł). Nabór wniosków trwa w okresie I kw. 2023 r. – II kw. 2026 r.

5.2.1.3 Kreatywna Europa

Kolejnym źródłem finansowania jest program **Kreatywna Europa**, którego celem jest zapewnienie wsparcia finansowego dla sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego, realizowany przez Unię Europejską. W ramach edycji na lata 2021-2027 program przeznaczył 2,4 mld euro na finansowanie projektów w obszarze kultury i sztuki. W roku 2024 na dzień sporządzenia programu łącznie otwartych i planowanych naborów ze schematów dofinansowania (patrz Tabela 8.) jest dziewięć.

Program ma na celu promowanie różnorodności kulturowej i dziedzictwa europejskiego, rozwijanie kompetencji zawodowych oraz zwiększanie dostępu do kultury i dzieł audiowizualnych dla publiczności w Europie. Jest realizowany poprzez trzy główne komponenty: MEDIA, Kultura oraz międzysektorowy.

Komponent MEDIA jest kluczowym wsparciem dla sektora audiowizualnego w Europie, skupiając się na wzmocnieniu jego zdolności i promocji transnarodowego obiegu europejskich dzieł audiowizualnych. Obejmuje producentów filmów i gier komputerowych, dystrybutorów, organizatorów festiwali, oraz inicjatywy edukacyjne. Popiera tworzenie sieci profesjonalistów, adaptację do digitalizacji oraz rozwój potencjału firm. Priorytetem jest ułatwianie koprodukcji, promocja projektów na rynkach krajowych i międzynarodowych, wspieranie dystrybucji kinowej i internetowej, oraz budowanie widowni dla dzieł europejskich. W nowej edycji programu Kreatywna Europa 2021-2027, duży nacisk zostanie położony na wsparcie sektora w związku z pandemią COVID-19, wzmacnianie współpracy międzynarodowej oraz promowanie zrównoważonego rozwoju i równości płci w sektorze.

Tabela 11. Schematy dofinansowania w komponencie MEDIA

Schemat dofinansowania	Warunki	Klaster
European Co-Development	O dofinansowanie mogą ubiegać się firmy, których głównym celem i działalnością jest produkcja audiowizualna. WNIOSKODAWCA MUSI UDOWODNIĆ, ŻE: ✓ od 2017 r. wyprodukował utwór referencyjny – animowany, dokumentalny lub fabularny (film lub serial) o łącznej długości 24 minut (w przypadku projektów nielinearnych limity te nie obowiązują), który był dystrybuowany w kinach, nadawany w telewizji lub na platformach cyfrowych w przynajmniej 3 krajach innych niż kraj wnioskodawcy do dnia upływu terminu składania wniosków; ✓ dystrybucja lub emisja utworu referencyjnego muszą mieć charakter komercyjny; pokazy podczas festiwali nie są akceptowane jako dystrybucja komercyjna; ✓ firma wnioskodawcy była jedyną firmą produkującą albo – w przypadku koprodukcji – firma wnioskodawcy była większościowym koproducentem w planie finansowania lub producentem delegowanym lub nazwisko dyrektora generalnego firmy albo jednego z jej udziałowców zostało wymienione na ekranie w napisach końcowych jako nazwisko producenta lub producenta delegowanego.	CONTENT
European Slate Development		
European Mini-Slate Development		
TV and Online Content	O dofinansowanie mogą ubiegać się firmy, których głównym celem i działalnością jest produkcja audiowizualna.	

Schemat dofinansowania	Warunki	Klaster
Video Games and Immersive Content Development	Wnioski mogą składać firmy będące producentami/developerami gier wideo, firmy oferujące development oprogramowania służącego rozrywce – studia XR (extended reality) oraz firmy zajmujące się produkcją audiowizualną, zarejestrowane w krajach uczestniczących w komponencie MEDIA i będące w bezpośrednim lub większościowym posiadaniu obywateli tych krajów. Wnioskodawca musi udowodnić, że: ✓ wyprodukował lub przeprowadził development gry lub projektu immersyjnego, które były komercyjnie dystrybuowane w okresie od 1 stycznia 2021 r. do daty złożenia wniosku; ✓ posiada większość praw autorskich do projektu, który będzie realizować (należy przedstawić odpowiednie umowy); ✓ w przypadku adaptacji (np. dzieła literackiego, audiowizualnego, komiksu itp.) posiada większość związanych z nią praw.	
Markets & Networking	Firmy prywatne, organizacje niekomercyjne, stowarzyszenia, fundacje, NGO, samorządy itp., które są zarejestrowane w jednym z krajów uczestniczących w komponencie MEDIA, a ich właścicielem lub głównym udziałowcem musi być obywatel jednego z tych krajów.	BUSINESS
European Film Distribution	Europejski dystrybutor kinowy, posiadający prawa do filmów w danym kraju, prowadzący dystrybucję kinową (ustalona data premiery, zaplanowana, kontrolowana i przeprowadzona kampania dystrybucyjna i promocyjna), zaangażowany w działania komercyjne zmierzające do znalezienia szerokiej widowni dla filmów wyświetlanych w kinach. Firmy zarejestrowane i działające w jednym z krajów uczestniczących w komponencie MEDIA i będące w większościowym lub całkowitym posiadaniu obywateli tych krajów.	
European Film Sales **Innovative Tools and Business Models** **MEDIA 360°**	Firmy prywatne, organizacje niekomercyjne, stowarzyszenia, fundacje, NGO, samorządy itp., które są zarejestrowane w jednym z krajów uczestniczących w komponencie MEDIA, a ich właścicielem lub głównym udziałowcem musi być obywatel jednego z tych krajów.	
Networks of European Cinemas	Europejskie kina niezależne, które tworzą sieć składającą wniosek, mogą otrzymać wsparcie finansowe na przeprowadzenie kwalifikowalnych działań. Kwalifikowalnymi członkami sieci mogą być wyłącznie europejskie kina niezależne, które: ✓ wyświetlają europejskie filmy w pierwszym okresie ich wyświetlania, tj. w ciągu dwunastu miesięcy od daty krajowej premiery danego filmu. Kwalifikowalne mogą być też kina, które przeznaczają nie więcej niż 30% swoich pokazów na retrospektywy lub powtórne wyświetlenia; ✓ posiadają system sprzedaży biletów i raportowania liczby wejść; ✓ posiadają przynajmniej jeden ekran i 70 miejsc siedzących; ✓ oferują przynajmniej 300 pokazów rocznie w przypadku kin posiadających jeden ekran oraz przynajmniej 520 pokazów rocznie w przypadku kin posiadających więcej niż jeden ekran, z zastrzeżeniem, że są to kina funkcjonujące przez przynajmniej 6 miesięcy w roku – kina funkcjonujące przez okres krótszy niż 6 miesięcy w roku (kina letnie, plenerowe) muszą oferować przynajmniej 30 pokazów w miesiącu; ✓ miało co najmniej 20 000 widzów w roku poprzedzającym zgłoszenie członkostwa.	AUDIENCE
European Festivals	Schemat jest otwarty dla sieci europejskich festiwali składających się z koordynatora oraz co najmniej 3 organizacji członkowskich. Nie więcej niż 20% członków sieci (w tym podmiot koordynujący) może pochodzić z tego samego kraju. FESTIWAL SPEŁNIA KRYTERIA, JEŚLI: ✓ w swoim programie zawiera europejskie utwory audiowizualne, które są wyświetlane szerokiej widowni, jak również akredytowanym międzynarodowym profesjonalistom i prasie; ✓ ma sformułowany regulamin oraz jasne zasady selekcji; ✓ jego repertuar w minimum 50% stanowią niekrajowe filmy europejskie, pochodzące z co najmniej 15 krajów uczestniczących w komponencie MEDIA.	

Schemat dofinansowania	Warunki	Klaster
European VoD Networks and Operators	Platforma wideo na żądanie (VoD) to podmiot umożliwiający osobom fizycznym wybieranie utworów audiowizualnych z centralnego serwera do oglądania na zdalnym ekranie poprzez przesyłanie strumieniowe i/lub pobieranie. Kwalifikują się platformy VoD oferowane przez nadawców i dostawców usług internetowych. Wnioskodawca musi przedstawić katalog lub katalog zbiorczy (w przypadku kilku partnerów zaangażowanych w konsorcjum), w skład, którego wchodzą: ✓ co najmniej 500 dostępnych utworów audiowizualnych; ✓ co najmniej 30% utworów audiowizualnych z krajów uczestniczących w komponencie MEDIA; ✓ katalog zawierać utwory audiowizualne z co najmniej 5 krajów uczestniczących w komponencie MEDIA, reprezentujących co najmniej 5 różnych języków urzędowych Unii Europejskiej.	
Films on the Move	O dofinansowanie może ubiegać się firma, która jest europejskim (zarejestrowanym i działającym w jednym z krajów komponentu MEDIA i prowadzonym przez obywatela jednego z tych państw) agentem sprzedaży wyspecjalizowanym w komercyjnej eksploatacji filmu przez marketing i sprzedaż licencji dystrybutorom lub innym firmom wprowadzającym film za granicą. Agent sprzedaży musi też mieć podpisaną międzynarodową umowę sprzedaży zapewniającą prawa do sprzedaży filmu do co najmniej 15 krajów uczestniczących w MEDIA.	
Subtitling of Cultural Content	W ramach zadania muszą zostać przygotowane napisy do co najmniej 300 godzin wysokiej jakości różnorodnych europejskich treści kulturowych i reportażowych, w co najmniej 5 językach krajów uczestniczących w komponencie MEDIA oraz rozpowszechnianie online tych napisów w co najmniej 20 krajach (w tym co najmniej 5 krajach uczestniczących w komponencie MEDIA, reprezentujących różne języki). Utwory objęte działaniem muszą mieć wysoką kulturową wartość dodaną (na przykład mogą obejmować filmy fabularne, seriale telewizyjne, filmy dokumentalne, magazyny telewizyjne i programy o wymiarze kulturowym poruszające różnorodne tematy, takie jak historia, podróże, śledztwa, sztuka, kultura, nauka, geopolityka i społeczeństwo).	

Komponent Kultura stanowi integralną część Programu Kreatywna Europa, dedykowaną zarówno instytucjom publicznym, jak i prywatnym organizacjom oraz innym podmiotom z sektorów kultury i kreatywnego. Jego głównym celem jest promowanie europejskiej kultury i sztuki poprzez zwiększanie mobilności artystów i dzieł kultury, rozwijanie współpracy międzynarodowej, budowanie europejskiej widowni oraz adaptowanie sektorów kultury i kreatywnych do nowych technologii cyfrowych i innowacji.

W ramach Komponentu Kultura można ubiegać się o dofinansowanie w ramach czterech obszarów grantowych:

Projekty współpracy europejskiej – nabory roczne, w 2024 r. trwają do 30 listopada 2024 r .

Obszar grantowy, który wspiera działania kulturalne oparte na współpracy międzynarodowej podmiotów z sektora kultury i/lub kreatywnego. Ich celem jest międzynarodowy obieg dzieł i twórców, budowanie publiczności oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę. Projekty te przyczyniają się również do zmniejszenia śladu węglowego sektorów, cyfryzacji, wdrażania technologii w kulturze, budowania potencjału sektorów oraz rozwoju poszczególnych dziedzin, takich jak architektura czy dziedzictwo kulturowe.

Projekty te mają realizować jedną z następujących kategorii:

- Transnarodowe tworzenie i obieg europejskich dzieł oraz artystów poprzez współpracę ponadnarodową, zwiększającą europejski wymiar procesu artystycznego i twórczego.
- Innowacje, które stanowią narzędzie niezbędne dla rozwoju sektora i jego konkurencyjności, obejmujące rozwój oraz eksperymentowanie z nowymi praktykami lub modelami.

Projekty muszą także realizować co najmniej jeden z poniższych priorytetów:

- Zwiększenie dostępu do kultury i uczestnictwa w niej, jak również zaangażowanie publiczności.
- Promowanie i wzmacnianie integracji społecznej w kulturze poprzez dialog międzykulturowy oraz wsparcie osób niepełnosprawnych, należących do mniejszości i grup marginalizowanych.
- Przyczynianie się do Europejskiego Zielonego Ładu, w tym Nowego Europejskiego Bauhausu, poprzez praktyki przyjazne dla środowiska i podnoszenie świadomości ekologicznej.
- Pełne wykorzystanie nowych technologii w celu zwiększenia konkurencyjności sektorów kultury i kreatywnych oraz przyspieszenie ich cyfrowej transformacji.
- Budowanie współpracy transnarodowej w ramach europejskiego sektora kultury i kreatywnego, włączając zachęcanie organizacji lokalnych do działań na poziomie międzynarodowym.

Priorytetem rocznym na 2024 rok jest wsparcie ukraińskiego sektora kultury i kreatywnego, mające na celu odpowiedź na konsekwencje wojny w Ukrainie poprzez wspieranie ukraińskich organizacji kulturalnych i artystów oraz przygotowanie do powojennej odbudowy sektora.

Wsparcie obiegu literatury europejskiej – nabór trwa do 16 kwietnia 2026 r.

Obszar grantowy, który wspiera działania związane z tłumaczeniem, publikacją, dystrybucją i promocją utworów literackich, powstał w ramach programu Kreatywna Europa - komponent Kultura. Jego celem jest zwiększenie dostępu do wysokiej klasy literatury europejskiej oraz wsparcie kulturowej i językowej różnorodności w Unii Europejskiej i poza nią. Projekty w tym obszarze mają na celu wzmocnienie międzynarodowego obiegu i różnorodności europejskich dzieł literackich poprzez tłumaczenia z rzadziej używanych języków, dotarcie do nowych odbiorców, zwłaszcza młodych ludzi, oraz wzmacnianie konkurencyjności sektora książki, zachęcając do współpracy księgarnie i biblioteki. Dodatkowo, projekty muszą przestrzegać zasady godziwego wynagrodzenia pisarzy i tłumaczy oraz uwzględniać dostarczanie ukraińskim uchodźcom oraz przesiedleńcom europejskich lub ukraińskich książek w języku ukraińskim. Kluczowe elementy projektów obejmują wkład w różnorodność literatury, strategię dystrybucji i promocji, wzmacnianie współpracy w sektorze oraz poszanowanie zasady uczciwego wynagradzania. Projekty muszą także uwzględniać tematy przekrojowe, takie jak inkluzywność, równość płci i ochrona środowiska naturalnego, zgodnie z zasadami programu Kreatywna Europa 2021-2027.

Platformy europejskie – nabór w roku 2024 został zakończony (nabór wniosków jest cykliczny, przy obecnych założeniach będzie trwał do roku 2027).

Obszar grantowy wspiera międzynarodowe projekty, które głównie koncentrują się na zwiększeniu widoczności i rozpowszechnianiu talentów wschodzących europejskich artystów oraz ich dzieł zarówno w Europie, jak i poza nią. Oprócz tego, projekty mają na celu wspieranie obiegu twórców i ich prac, wzmacniając ich rozpoznawalność i widoczność zarówno w Europie, jak i na arenie międzynarodowej. Istotnym aspektem jest także zwiększenie dostępu

do kultury i sztuki oraz promowanie uczestnictwa w życiu kulturalnym poprzez budowanie i rozwój publiczności, tworzenie nowych oraz zrównoważonych przestrzeni kultury czy sztuki, w tym uwzględnienie aspektów związanych z zieloną transformacją sektorów kultury i kreatywnego.

Projekty te powinny być zgodne z polityką kulturalną UE, ze szczególnym uwzględnieniem warunków pracy artystów. Priorytetowe działania platform europejskich obejmują wspieranie wschodzących talentów w dziedzinie kultury, zwiększanie uczestnictwa w kulturze, wzmacnianie współpracy kulturalnej w UE i poza nią oraz wsparcie wykorzystania nowych technologii w sektorze kultury.

Zgodnie z wymaganiami formalnymi, platformy te powinny opracować wspólną strategię artystyczną oraz dążyć do wypracowania "europejskiej" marki. Projekt powinien również zapewnić wsparcie co najmniej 50 wschodzących artystów rocznie, a co najmniej 70% przyznanej kwoty rocznie powinno być przeznaczone na program artystyczny. Platformy europejskie powinny również dążyć do rozwoju i kontynuacji projektu, budując silną pozycję i zwiększając liczbę swoich członków na dłuższą metę.

Sieci europejskie - nabór wniosków trwał do 7 marca 2024 (nabór wniosków jest cykliczny, przy obecnych założeniach będzie trwał do roku 2027)

Obszar grantowy wspiera projekty realizowane przez międzynarodowe sieci współpracy kulturalnej, które mają na celu zwiększenie zdolności europejskich sektorów kultury i kreatywnego do promowania i wspierania młodych talentów, innowacji oraz przyczyniania się do rozwoju sektora, włącznie z tworzeniem nowych miejsc pracy.

Priorytetowymi działaniami sieci są promowanie sprawiedliwego, równego i różnorodnego sektora kultury, walka z dyskryminacją oraz wspieranie celów Europejskiego Zielonego Ładu. Projekty powinny skupić się przynajmniej na jednym z poniższych priorytetów:

- Zwiększenie dostępu do kultury i uczestnictwa w niej, włącznie z zaangażowaniem i rozwojem publiczności.
- Budowanie potencjału w europejskim sektorze kultury i kreatywnym poprzez zachęcanie organizacji do działań na poziomie międzynarodowym.
- Wkład w Europejski Zielony Ład, zwłaszcza poprzez propagowanie bardziej zrównoważonych praktyk w sektorze.
- Pomoc europejskim sektorom kultury i kreatywnym w wykorzystaniu nowych technologii w celu zwiększenia konkurencyjności.

Działania te obejmują rozwój współpracy międzynarodowej, transfer wiedzy, współtworzenie nowych rozwiązań oraz upowszechnianie dobrych praktyk na poziomie europejskim.

Komponent międzysektorowy w ramach programu Kreatywna Europa stanowi istotne wsparcie dla międzynarodowych inicjatyw, które opierają się na partnerskiej współpracy organizacji i instytucji z różnych sektorów, takich jak kultura, sektor kreatywny i audiowizualny. Jego głównym celem jest promowanie nowatorskich podejść i rozwiązań, które integrują te sektory w celu tworzenia, udostępniania, dystrybucji i promocji treści kulturalnych.

Poprzez wspieranie eksperymentalnych podejść i wdrażanie innowacyjnych technologii, komponent międzysektorowy stawia na rozwój twórczości kulturowej, z uwzględnieniem jej potencjału rynkowego. Dodatkowo, wspiera działania mające na celu zachowanie pluralizmu mediów informacyjnych oraz promowanie transnarodowej współpracy politycznej w obszarze kultury i sztuki.

W ramach Komponentu międzysektorowego można ubiegać się o dofinansowanie w ramach czterech obszarów grantowych:

Creative innovation lab – nabór trwał do 25 kwietnia 2024 (nabór wniosków jest cykliczny, przy obecnych założeniach będzie trwał do roku 2027)

Ten schemat ma na celu wsparcie rozwoju innowacyjnych narzędzi, modeli i rozwiązań cyfrowych, które znajdą zastosowanie zarówno w sektorze audiowizualnym, jak i w innych sektorach kultury i kreatywnych.

Cele schematu obejmują wspieranie konkurencyjności, współpracy, obiegu, widoczności, dostępności, różnorodności i zwiększania liczby odbiorców we wszystkich sektorach kultury i kreatywnych.

Projekty muszą skupiać się na jednym lub kilku z następujących tematów:

1. Virtual Worlds: Rozwijanie nowych środowisk promocji europejskich treści oraz zwiększenie zaangażowania widowni i konkurencyjności branży treści cyfrowych w Europie.
2. Innowacyjne narzędzia biznesowe: opracowywanie narzędzi umożliwiających produkcję, finansowanie, dystrybucję lub promocję, wykorzystujących nowe technologie (np. sztuczną inteligencję, big data, blockchain, światy wirtualne, NFT itp.), przy jednoczesnym zapewnieniu przejrzystości i uczciwego wynagradzania twórców i artystów.
3. Gromadzenie i analiza danych: Wykorzystanie danych do przewidywania trendów w tworzeniu treści i rozwoju widowni, poprawiając jakość serwisów subskrybowanych i zwiększając wartość treści kultury europejskiej dostępnych online.
4. Działania proekologiczne: Opracowywanie działań mających na celu zmniejszenie wpływu na środowisko sektora audiowizualnego i innych sektorów kultury, zgodnie z inicjatywą Europejskiego Zielonego Ładu i nowego europejskiego Bauhausu.

Poprzez te działania, schemat wspiera innowacyjne podejścia do promowania i rozwijania europejskich treści kulturowych w cyfrowym środowisku oraz promuje zrównoważony rozwój sektora kultury i kreatywnego.

News – monitoring and defending media freedom and pluralism.

Grant bezpośredni na dalszy rozwój Media Pluralism Monitor (MPM) – narzędzia służącego ocenie zagrożeń dla pluralizmu mediów w Unii Europejskiej. MPM wykorzystuje różnorodne wskaźniki, które obejmują aspekty prawne, gospodarcze oraz społeczno-demograficzne, umożliwiając kompleksową analizę tej kwestii.

News – journalism partnerships – nabór wniosków trwał do 14 lutego 2024 (nabór wniosków jest cykliczny, przy obecnych założeniach będzie trwał do roku 2027)

Wsparcie działań związanych z ochroną wolności prasy, jej pluralizmu oraz rozwojem umiejętności korzystania z mediów, szczególnie w kontekście przeciwdziałania dezinformacji w Internecie, stanowi istotny element tego programu.

Kwalifikujące się działania:

Temat 1: Partnerstwa dziennikarskie - Współpraca

Projekty mogą mieć na celu rozwijanie lepszych modeli biznesowych i sposobów monetyzacji, eksperymentowanie z nowymi strategiami dotarcia do większej liczby odbiorców, budowanie społeczności czy strategii marketingowych, tworzenie wspólnych standardów zawodowych oraz technologicznych, rozwój nowych modeli redakcyjnych oraz sieciowania redakcji i innych form współpracy między mediami informacyjnymi w UE. W kontekście treści, projekty mogą dążyć do poprawy efektywności i jakości relacji dziennikarskich poprzez innowacyjną współpracę dziennikarską, testowanie nowych metod oraz formatów produkcji lub propagowanie wysokich standardów produkcji medialnej poprzez wymianę najlepszych praktyk.

Temat 2: Partnerstwa dziennikarskie - Pluralizm

Działania w ramach tego tematu powinny skupić się na sektorach mediów informacyjnych mających istotne znaczenie dla demokracji i aktywnego udziału obywatelskiego, takich jak media lokalne lub regionalne, dziennikarstwo niezależne i śledcze oraz podmioty dostarczające informacje istotne dla interesu publicznego. Projekty powinny koncentrować się na innowacyjnych rozwiązaniach finansowania niezależnych mediów oraz aktywnych podmiotów w tych sektorach, wspierając rozwój, dostępność, zasięg informacji i zwiększając zaangażowanie odbiorców oraz budując społeczności wokół niezależnych mediów.

News – media literacy – nabór trwał do 7 marca 2024 (nabór wniosków jest cykliczny, przy obecnych założeniach będzie trwał do roku 2027)

To podejście opiera się na wspieraniu umiejętności korzystania z mediów, co ma na celu rozwój krytycznego myślenia i zdolności analitycznych obywateli wobec mediów, a także przeciwdziałanie dezinformacji. Wspiera się innowacyjne inicjatywy transgraniczne i społecznościowe, które mają na celu poprawę umiejętności korzystania z mediów w zmiennym krajobrazie mediów cyfrowych, biorąc pod uwagę różnorodność zachowań użytkowników w różnych grupach wiekowych.

Projekty kwalifikują się, jeśli obejmują co najmniej dwa z następujących obszarów:

1. Dzielenie się i rozwijanie najlepszych praktyk w zakresie umiejętności korzystania z mediów, uwzględniających zmieniający się ekosystem medialny oraz promowanie współpracy międzyregionowej w Europie.
2. Opracowywanie interaktywnych narzędzi internetowych w celu rozwiązania aktualnych i przyszłych wyzwań mediów, w tym dezinformacji.
3. Tworzenie materiałów i narzędzi umożliwiających obywatelom krytyczne podejście do mediów, rozpoznawanie dezinformacji oraz skuteczną reakcję na nią.
4. Rozwój umiejętności korzystania z mediów dostosowanych do zmieniającego się środowiska medialnego, w tym technik manipulacyjnych i produkcji mediów opartych na sztucznej inteligencji.

Możliwe rodzaje działań to m.in.: tworzenie i dystrybucja wielojęzycznych oraz wielokulturowych materiałów, opracowywanie narzędzi dla obywateli lub trenerów, rozwój innowacyjnych rozwiązań technologicznych, szkolenia dla obywateli czy nauczycieli oraz organizacja wydarzeń publicznych i warsztatów.

5.2.2. Krajowe

5.2.2.1 Finansowanie ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Do głównych instytucji dysponujących środkami, które umożliwiają realizację działań związanych z opieką nad zabytkami, należą Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzki Konserwator Zabytków oraz organy stanowiące, takie jak gminy, powiaty i samorządy województw. Jedną z form finansowania może być dotacja udzielona przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na dofinansowanie prac związanych z konserwacją zabytku.

O taką dotację mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, takie jak osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, które są właścicielami lub posiadaczami zabytków wpisanych do rejestru lub posiadające takie zabytki w trwałym zarządzie. Dotacja celowa z budżetu państwa może zostać przyznana na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych związanych z zabytkiem. Minimalna kwota wnioskowanej dotacji, na przykład w ramach programu MKiDN "Ochrona Zabytków", wynosi 25 000 złotych. Dotacja ta może pokryć nawet do 100% nakładów, w zależności od rangi lub stanu zabytku.

Od 2005 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza **roczne** nabory do programów, z których finansowane są zadania z zakresu kultury, podobnie jak w przypadku programu „Ochrona Zabytku" można się ubiegać o środki z programów:

Program	Cel programu
Badanie polskich strat wojennych	Strategicznym celem programu jest wsparcie działalności instytucji w kwestii badań proweniencyjnych odnośnie do strat wojennych poniesionych w związku z II Wojną Światową w zakresie zbiorów pochodzących z kolekcji publicznych, prywatnych i związków wyznaniowych. Wspierane są kwerendy archiwalne, digitalizacja źródeł, wydawnictwa, konferencje, szkolenia, budowa stron internetowych i organizacja wystaw poświęconych stratom wojennym lub badaniom proweniencyjnym.
Czasopisma	Misją programu jest promowanie najbardziej wybitnych czasopism kulturalnych o zasięgu ogólnopolskim. Obejmuje on wsparcie zarówno dla renomowanych tytułów z długą historią i ugruntowaną pozycją na rynku, jak i dla tych, które w ostatnich latach zdobyły status opiniodawczych i zyskały znaczący wpływ.
Edukacja artystyczna	Misją programu jest podniesienie standardów edukacji artystycznej w Polsce poprzez udzielanie wsparcia finansowego najbardziej innowacyjnym projektom adresowanym do uczniów, studentów i absolwentów szkół oraz uczelni artystycznych.
Edukacja kulturalna	Celem programu jest wspieranie zadań z zakresu edukacji kulturalnej, ważnych dla rozwoju kapitału społecznego.
Groby i cmentarze wojenne w kraju	Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.
Infrastruktura domów kultury	Celem programu jest zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów i ośrodków kultury oraz centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury.
Infrastruktura kultury	Celem programu jest stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze.
Infrastruktura szkolnictwa artystycznego	Głównym celem programu jest poprawa warunków kształcenia artystycznego poprzez modernizację oraz rozbudowę infrastruktury szkół, placówek i uczelni artystycznych.
Kultura cyfrowa	Głównym celem programu jest umożliwienie dostępu i ponownego wykorzystania zasobów cyfrowych w celach edukacyjnych, popularyzacyjnych i naukowych, przy uwzględnieniu digitalizacji i opracowania zasobów dziedzictwa kulturowego.
Kultura Dostępna	Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej.
Kultura ludowa i tradycyjna	Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.
Literatura	Celem programu jest wspieranie wartościowych, niekomercyjnych publikacji literackich, szczególnie tych angażujących się w zachowanie tożsamości kulturowej i narodowej. Program skupia się na debiutach pisarskich, literaturze dla dzieci i młodzieży oraz zapewnieniu dostępności publikacji osobom ze specjalnymi potrzebami.
Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju	Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.
Ochrona zabytków	Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
Ochrona zabytków archeologicznych	Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.
Promesa dla Kultury	Celem programu jest efektywne wykorzystanie funduszy europejskich na rozwój kultury poprzez dofinansowanie wkładu własnego oraz kosztów

Program	Cel programu
	niekwalifikowanych związanych z celami kulturalnymi w ramach programów europejskich.
Promocja czytelnictwa	Celem programu jest wspieranie promocji czytelnictwa poprzez dofinansowywanie innowacyjnych programów promujących praktyki czytelnicze oraz wsparcie dla przedsięwzięć promujących znaczące zjawiska literatury współczesnej.
Wspieranie działań muzealnych	Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.
Wydarzenia artystyczne dla dzieci i młodzieży	Celem programu jest wspieranie profesjonalnych wydarzeń artystycznych o różnym zasięgu, skierowanych do dzieci i młodzieży do 18. roku życia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Danych Ministerstwa Kultury I Dziedzictwa Narodowego.

5.2.2.2 Fundusz Kościelny - Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji

Wsparcie zabytków sakralnych na terenie miasta, po spełnieniu określonych wymogów można ubiegać się o finansowane z Funduszu Kościelnego.

Fundusz Kościelny stanowi wyodrębnioną pozycję w części 43 budżetu państwa - wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne, w dziale 758 – różne rozliczenia, w rozdziale 75822 – Fundusz Kościelny, której dysponentem jest minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych – obecnie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji.

Wsparcie przekazywane jest corocznie. W roku 2024 przeznaczono kwotę 11.000.000,00 zł. Maksymalna kwota udzielonej dotacji z Funduszu Kościelnego w roku 2024 będzie wynosić 200.000,00 zł. Jednakże ministerstwo zastrzega sobie, że w uzasadnionych przypadkach, uwzględniających ważny interes społeczny, Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji może udzielić wyższej dotacji niż 200.000,00 zł.

Fundusz Kościelny skierowany do kościelnych osób prawnych, które mogą ubiegać się o przyznanie dotacji na remonty i prace konserwatorskie obiektów sakralnych oraz kościelnych o wartości zabytkowej.

Obecnie można składać wnioski dla zadań związanych:

1. ze wspomaganiem kościelnej działalności charytatywno-opiekuńczej, kościelnej działalności oświatowo-wychowawczej i opiekuńczo-wychowawczej, a także inicjatyw związanych ze zwalczaniem patologii społecznych oraz współdziałania w tym zakresie organów administracji rządowej z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi;
2. z finansowaniem składek na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne duchownych;
3. oraz z konserwacją i remontem obiektów sakralnych oraz kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo, bądź orzecznictwo.

Dotacje z Funduszu Kościelnego są udzielane wyłącznie na wykonywanie podstawowych prac zabezpieczających sam obiekt, czyli na remonty i konserwację zabytkowych obiektów sakralnych oraz kościelnych. Takie działania często obejmują wręcz działania interwencyjne, czyli remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, a także wykonanie instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej. W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich, jak ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Z Funduszu Kościelnego nie finansuje się wprawdzie prac dotyczących otoczenia obiektu (np. chodników, ogrodzeń itp.), ale zakresem planowanych prac konserwatorskich i robót budowlanych mogą być objęte tzw. obiekty kościelne.

5.2.2.3 Narodowy Instytut Dziedzictwa

Narodowy Instytut Dziedzictwa to państwowa instytucja kultury, wspierająca Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz instytucje publiczne w zakresie ochrony i opieki

nad zabytkami. Jego misją jest zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń poprzez ustalanie standardów ochrony zabytków, edukację społeczną na temat wartości kulturowego dziedzictwa oraz gromadzenie i dzielenie się wiedzą na temat dziedzictwa. Instytut uznaje, że zarówno materialne, jak i niematerialne dziedzictwo są nieodłączną częścią naszej historii i stanowią fundament przyszłego rozwoju Ojczyzny.

W ramach swojej działalności Instytut przyznawał dotacje w trzech zakresach:

- **Wspólnie dla dziedzictwa** – program ma na celu tworzenie warunków do zrównoważonej ochrony dziedzictwa kulturowego i jego wykorzystania dla rozwoju społecznego. Skierowany do organizacji pozarządowych, umożliwia ubieganie się o dofinansowanie działań adresowanych głównie do społeczności lokalnych. Działania te obejmują m.in. prace porządkowe przy zabytkach, inwentaryzację i dokumentację dziedzictwa kulturowego, wspieranie tradycji rękodzielniczych oraz działania edukacyjne i popularyzacyjne. W wyniku naboru wniosków w 2023 roku przyznano dofinansowanie na realizację 29 zadań, a budżet ósmej edycji programu wynosił 1.220.000,00 zł. Od 2016 do 2022 roku program zaangażował ponad 1100 organizacji pozarządowych i prawie 5000 wolontariuszy.
- **Niematerialne – przekaż dalej** – program ma na celu wspieranie projektów związanych z zjawiskami wpisanymi na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Poprzez wzmocnienie przekazu pokoleniowego, ochronę i popularyzację tych zjawisk, poprzez realizację programu stara się zwiększyć świadomość społeczeństwa na temat ich roli w kulturze lokalnej i ogólnopolskiej. Skierowany głównie do organizacji pozarządowych, program umożliwia ubieganie się o dofinansowanie działań dokumentujących, wspierających przekaz międzypokoleniowy oraz prowadzących działania edukacyjne. Realizowany od 2023 r., program ma kontynuować swoją działalność w kolejnych latach. Dofinansowanie pochodzi ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- **Ochrona zabytków archeologicznych** – program ma na celu świadomą i zrównoważoną ochronę dziedzictwa archeologicznego in situ zgodnie z przepisami prawa i normami międzynarodowymi. Poprzez wsparcie instrumentów ochrony konserwatorskiej oraz promowanie wyników badań archeologicznych, program stara się wzmocnić działania mające na celu zachowanie dziedzictwa archeologicznego. Realizowane zadania, takie jak weryfikacja zabytków archeologicznych i opracowanie wyników badań, są ogłaszane corocznie jesienią w formie naboru wniosków. Fundusze na realizację programu pochodzą z budżetu ministra ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, a Narodowy Instytut Dziedzictwa pełni rolę Instytucji Zarządzającej.

5.2.2.4 Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej im. Romana Dmowskiego i Ignacego Jana Paderewskiego

Fundusz Patriotyczny „Wolność po polsku" promuje polską historię, kulturę i dziedzictwo narodowe. Poprzez różnorodne działania wspiera postawy patriotyczne oraz rozwój świadomości obywatelskiej. Angażuje się także w badania naukowe nad polską myślą społeczno-polityczną, dążąc do pogłębienia zrozumienia i promowania polskiego dziedzictwa kulturowego.

- **Priorytet I** - oferuje wsparcie finansowe dla projektów o różnorodnej tematyce i charakterze. Jest to doskonała okazja dla organizacji, aby zrealizować wydarzenia kulturalne, takie jak lokalne festiwale, koncerty czy wystawy, a także kursy, szkolenia czy spotkania. Dodatkowo, dla organizacji pozarządowych oraz jednostek samorządu terytorialnego dostępna jest pomoc w organizacji imprez upamiętniających tradycję i dziedzictwo, takich jak konferencje czy konkursy naukowe. Dzięki Funduszowi Patriotycznemu możliwe jest także uzyskanie

wsparcia przy organizacji rekonstrukcji historycznych oraz uroczystości patriotycznych, upamiętniających ważne postacie i wydarzenia z historii.

- **Priorytet II -** oferuje możliwość ubiegania się o wsparcie finansowe na różnorodne inicjatywy związane z rozwojem infrastruktury i zasobów organizacyjnych. Dofinansowanie może być przeznaczone na zakup niezbędnego wyposażenia oraz nieruchomości, a także na przeprowadzenie remontów i modernizacji istniejących obiektów. Celem jest wspieranie rozwoju organizacyjnego i instytucjonalnego Wnioskodawców poprzez budowę lub rozbudowę infrastruktury oraz dostarczanie narzędzi niezbędnych do realizacji celów Funduszu. W ramach tego wsparcia Wnioskodawcy wspierani są w budowaniu stabilnych podstaw ich dalszego funkcjonowania, tworzeniu perspektywicznych planów działania i finansowania, a także podnoszeniu standardów pracy i zarządzania organizacją.

5.2.2.5 Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

Dotacje w ramach działalności funduszu udzielane są na m.in. likwidację barier architektonicznych (w tym, także w obiektach zabytkowych) w myśl projektu Dostępna przestrzeń. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% wartości dla podmiotu, który nie jest przedsiębiorcą oraz do 30% wartości dla przedsiębiorcy. Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: www.pfron.org.pl

5.2.3. Regionalne

5.2.3.1 Mazowsze dla zabytków - coroczne dotacje z budżetu województwa mazowieckiego

Zarząd Województwa Mazowieckiego corocznie ogłasza nabór wniosków o udzielenie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa mazowieckiego.

Dofinansowanie obejmuje prace konserwatorskie, restauratorskie oraz roboty budowlane przy mazowieckich zabytkach, w tym m.in. stabilizację konstrukcyjną części składowych, odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych, odnowienie lub odtworzenie okien, zewnętrznych odrzwi i drzwi czy więźby dachowej. Wsparcie może zostać przeznaczone także na działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu czy wykonanie izolacji przeciwwilgociowej. Maksymalna wnioskowana kwota dotacji nie może przekroczyć 300 tys. zł. (wysokość oraz zakres szczegółowy wsparcia może ulegać zmianie w kolejnych edycjach wsparcia).

Każdy podmiot będący właścicielem bądź posiadaczem zabytku, jeżeli posiadanie oparte jest o tytuł prawny do zabytku, wynikający z użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego, albo stosunku zobowiązaniowego, zwany dalej "Wnioskodawcą". Aby wziąć udział w naborze, należy złożyć wniosek wraz z załącznikami za pośrednictwem generatora wniosków. Środki pochodzą z budżetu województwa mazowieckiego. Sejmik Mazowsza na realizację programu "Mazowsze dla zabytków" w 2024 r. przeznaczył 13,8 mln zł.

5.2.4. Fundacje

5.2.4.1 Fundacja PGNiG S.A. im. Ignacego Łukasiewicza

Misją jest wspieranie dziedzictwa narodowego, kultury, nauki, edukacji oraz sportu. Poprzez różnorodne działania, fundacja propaguje edukację historyczną, buduje tożsamość narodową i pielęgnuje pamięć o polskich bohaterach.

Fundacja działa na rzecz promocji i wspierania różnych obszarów społecznych, takich jak: kultura, nauka, opieka nad zabytkami, pomoc Polonii i Polakom za granicą, rozwój lokalnych społeczności, sport, ochrona zdrowia, pomoc społeczna, rehabilitacja inwalidów, ratownictwo, edukacja, ekologia oraz działalność charytatywna i religijna. Jej działania obejmują szeroki zakres inicjatyw, które służą dobru publicznemu i społecznemu.

5.2.4.2 Fundacja PGE

Założona w 2011 roku przez PGE Polską Grupę Energetyczną, od ponad 10 lat wspiera różnorodne inicjatywy społeczne, naukowe oraz edukacyjne. Poprzez udzielanie darowizn oraz realizację własnych i partnerskich projektów, promuje obszary takie jak ochrona zdrowia, kultura, dziedzictwo narodowe, edukacja oraz działalność ekologiczna i ochrona środowiska. Jej działania koncentrują się na wspieraniu inicjatyw mających pozytywny wpływ na społeczeństwo, zarówno poprzez wsparcie pracowników Grupy PGE, jak i innych grup społecznych.

Fundacja PGE szczególną uwagę zwraca na obszary takie jak nauka i edukacja, lecznictwo i ochrona zdrowia, pomoc społeczna, działalność ekologiczna, sport dzieci, młodzieży i osób niepełnosprawnych oraz pielęgnowanie pamięci historycznej. Jest partnerem strategicznym Muzeum Powstania Warszawskiego oraz inicjatorem autorskiego programu "Rodzinne spotkania z historią", które mają na celu propagowanie i upowszechnianie wiedzy historycznej.

Procedury wnioskowania o wsparcie są klarowne. Wniosek przechodzi przez etap oceny formalnej, następnie jest rozpatrywany przez Zarząd Fundacji, a w przypadku kwot powyżej 5000 Euro, wymaga także pozytywnej opinii Rady Fundacji. Po zaakceptowaniu wniosku, beneficjent otrzymuje poinformowanie o decyzji, a środki są przelane na wskazane konto w ciągu 30 dni. Dla kwot przekraczających 5000 Euro wymagana jest dodatkowo podpisana umowa o darowiznę.

Fundacja PGE, dbając o dziedzictwo historyczne, prowadzi projekty takie jak Tablice Pamięci oraz jest mecenasem Wirtualnego Muzeum Polskiego Państwa Podziemnego, angażując się w upamiętnianie polskiego ruchu oporu podczas II Wojny Światowej.

5.2.4.3 Fundacja PKN ORLEN – nabory roczne

Poprzednio znana jako Fundacja Petrochemia Dzieciom, powstała w 1997 roku, aby zapewnić wsparcie dzieciom wymagającym specjalistycznej opieki medycznej oraz placówkom służby zdrowia zajmującym się ich leczeniem. Od tego czasu Fundacja ORLEN skupiła się na różnorodnych inicjatywach społecznych, w tym na wspieraniu dzieci pozbawionych naturalnej opieki rodzicielskiej poprzez rozwój rodzinnego domu dziecka i organizowanie letnich wakacji. Fundacja udziela również stypendiów dzieciom z ubogich rodzin oraz promuje edukację, bezpieczeństwo dzieci i wsparcie dla chorych dzieci.

Ponadto Fundacja ORLEN angażuje się w dziedzictwo kulturowe poprzez wsparcie renowacji zabytków, organizację wydarzeń historycznych i upamiętnianie osób zasłużonych dla narodu polskiego. Fundacja ORLEN, będąc fundatorem ORLEN S.A., cieszy się poparciem i środkami finansowymi, które są wykorzystywane na cele społeczne i kulturowe. Wspierając lokalne organizacje i instytucje kultury, Fundacja ORLEN umożliwia rewitalizację miejsc pamięci ważnych dla lokalnych społeczności. Program grantowy, inicjowany w 2018 roku z okazji stulecia niepodległości Polski, odegrał kluczową rolę w zachowaniu lokalnego patriotyzmu i pamięci o przeszłości. Poprzez wspólne działania i wsparcie finansowe, Fundacja ORLEN przyczynia się do integrowania społeczności oraz ochrony dziedzictwa historycznego przed zapomnieniem.

5.2.4.4 Fundacja KGHM Polska Miedź – nabór ciągły

Założona w 2003 roku, kontynuuje tradycję działalności prospołecznej swojego fundatora, KGHM Polska Miedź S.A., światowego lidera w produkcji miedzi i srebra z ponad 60-letnim doświadczeniem. Działając w czterech obszarach - kultury i tradycji, sportu i rekreacji, nauki

i edukacji oraz zdrowia i bezpieczeństwa - Fundacja KGHM wspiera różnorodne inicjatywy społeczne i kulturalne.

Celem Fundacji jest troska o lokalną tożsamość, tradycje oraz wsparcie finansowe dla obszarów istotnych dla społeczności lokalnych, takich jak szpitale, szkoły, teatry, obiekty sportowe oraz ważne inicjatywy społeczne. Fundacja skupia się również na ratowaniu, pielęgnowaniu i promowaniu dziedzictwa kulturowego poprzez wspieranie ochrony zabytków i zachowania lokalnych tradycji.

Projekty Fundacji obejmują ochronę oryginalnych zabytków w regionie, budowanie świadomości historycznej i narodowej, kształtowanie wrażliwości na wartość dziedzictwa kulturowego oraz wspieranie działań mających na celu restaurację, rewaloryzację i konserwację obiektów historycznych i architektonicznych.

Beneficjentami darowizn Fundacji są fundacje, stowarzyszenia, muzea, kościoły oraz instytucje kulturalne, które działają na rzecz zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego. Fundacja działa poprzez przekazywanie darowizn na odbudowę i rewitalizację zabytków, aby utrzymać je w jak najlepszym stanie i zapewnić ich dostępność dla przyszłych pokoleń.

5.2.4.5 Centralny Port Komunikacyjny

Centralny Port Komunikacyjny prowadzi działania w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu. Jednostki samorządu terytorialnego (JST), szkoły, przedszkola, biblioteki czy organizacje pozarządowe z tzw. obszaru otoczenia CPK mogą aplikować o wsparcie finansowe w ramach konkursu “Lokalnie z CPK”.

Poprzez organizację konkursu spółka chce przyczynić się do budowania kapitału społecznego na obszarze otaczającym inwestycję, czyli w gminach: Baranów, Błonie, Brwinów, Grodzisk Mazowiecki, Jaktorów, Michałowice, Milanówek, Nowa Sucha, Ożarów Mazowiecki, Piastów, Podkowa Leśna, **Pruszków**, Radziejowice, Sochaczew (gmina), Sochaczew (miasto), Teresin, Wiskitki i Żyrardów. Celem konkursu jest przede wszystkim zwiększenie zaangażowania mieszkańców wspominanych terenów na rzecz budowania dobra wspólnego, polegające w szczególności na wzroście aktywności społecznej i roli inicjatyw oddolnych oraz pogłębianiu integracji.

Do “Lokalnie z CPK” można zgłaszać projekty z dziedzin takich jak m.in. edukacja, nauka i oświata, sport i kultura fizyczna, ochrona środowiska i dziedzictwa przyrodniczego, pomoc społeczna i działalność charytatywna czy turystyka i rekreacja. Budżet konkursu to 1 mln zł, a wsparcie przyznane na realizację jednego projektu może wynieść od 5 do 20 tys. zł. Własny wkład finansowy nie jest wymagany.

Wnioski w konkursie mogą składać JST, jednostki organizacyjne JST (np. szkoły, przedszkola, biblioteki) oraz stowarzyszenia JST, fundacje, stowarzyszenia oraz inne organizacje pozarządowe.

Podstawą ubiegania się o wsparcie w ramach “Lokalnie z CPK” jest złożenie wniosku w wersji elektronicznej poprzez formularz online dostępny na stronie www.odpowiedzialnycpk.pl, gdzie znajdują się również regulamin oraz szczegóły dotyczące konkursu.

5.2.5. Pozostałe formy wsparcia

Wsparcie promocji gminy może przybierać różne formy, niekoniecznie związane z nagrodami finansowymi. Istnieją konkursy o zasięgu ogólnopolskim, które oferują prestiż, wsparcie merytoryczne oraz możliwość promocji poprzez objęcie patronatu lub reklamę jako sponsor, partner czy współpracownik.

Przykładem takiego wsparcia jest inicjatywa **"Zabytek Zadbany"**, organizowana z ramienia Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, nadzorowana przez Generalnego Konserwatora

Zabytków. Głównym celem tego konkursu jest promowanie właściwej opieki nad zabytkami. Nagradzane są obiekty, w których przeprowadzono wzorcowe prace badawcze, konserwatorskie, rewaloryzacyjne i adaptacyjne, oraz kontynuowane są systematyczne działania na rzecz utrzymania właściwego stanu zabytków.

Kolejnym przykładem jest inicjatywa o nazwie **"Lider Dostępności"**, będąca konkurencją architektoniczno-urbanistyczną. Jej celem jest promowanie projektowania uniwersalnego oraz najlepszych rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Organizatorami tego konkursu są Integracja i Towarzystwo Urbanistów Polskich, a honorowy patronat sprawuje Prezydent RP. W ramach tego wydarzenia jury przyznaje corocznie nagrody w siedmiu kategoriach, uwzględniając również obiekty zabytkowe. Takie inicjatywy nie tylko promują gminę, ale także inspirują do podejmowania działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i tworzenia przestrzeni bardziej dostępnych dla wszystkich.

5.3. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami (monitoring i ewaluacja)

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w art. 87 ust. 5 nakłada na zarząd województwa, powiatu, wójtów, burmistrzów oraz prezydentów, sporządzanie co dwa lata sprawozdań z realizacji programów, które weryfikować będą odpowiednio: sejmik województwa, rada powiatu lub rada gminy. W przypadku niniejszego dokumentu zadania te leżą w kompetencjach rady gminy. Wobec powyższego sprawozdanie z realizacji ww. programu należy przedstawić Radzie Miasta Pruszkowa do końca 2026 roku.

Tabela 12. Monitoring.

Działania	Wskaźnik postępu
I. Ochrona i rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa	
Współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie polityki dotyczącej wpisów do rejestru zabytków na terenie miasta Pruszkowa.	1) Określenie liczby wpisów do rejestru zabytków na terenie miasta Pruszkowa w porównaniu z wcześniejszymi latami lub ustalenie harmonogramu spotkań z konserwatorem zabytków.
Współpraca z Powiatowym Inspektorem Nadzoru Budowlanego w zakresie nadzoru nad stanem zachowania zabytków.	2) Liczba przeprowadzonych inspekcji stanu zachowania zabytków w danym okresie oraz raportowanie wyników działań.
Bieżąca weryfikacja i aktualizacja zasobu Gminnej Ewidencji Zabytków: • bieżące monitorowanie zasobu GEZ – waloryzacja zabytków pod kątem wyłączeń lub planowanych włączeń; • aktualizacja kart adresowych zgodnie z obowiązującym wzorem; • wytypowanie wartościowych układów urbanistycznych do ujęcia w GEZ; • próba identyfikacji zasobów dziedzictwa niematerialnego miasta.	3) Procentowy udział zabytków zidentyfikowanych do wyłączenia lub włączenia w zasobie GEZ. 4) Liczba zaktualizowanych kart adresowych zgodnie z obowiązującym wzorem. 5) Liczba zidentyfikowanych wartościowych układów urbanistycznych i zasobów dziedzictwa niematerialnego miasta.
Koordynacja prac Wydziałów miasta w zakresie substancji zabytkowej oraz dziedzictwa niematerialnego w szczególności w zakresie jednostek ds. rozwoju, inwestycji, pozyskiwania środków pozabudżetowych, finansów, architektury i planowania przestrzennego, oraz zaangażowanie lokalnej społeczności (m.in. Wydziału Planowania Przestrzennego oraz Wydziału Geodezji i Estetyki Miasta).	6) Liczba zrealizowanych działań koordynacyjnych między różnymi Wydziałami miasta oraz stopień zaangażowania lokalnej społeczności w te działania.
Wyprzedzające kampanie informacyjne dot. ogólnomiejskich projektów realizowanych w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – spotkania informacyjne dot. miejskich dotacji itp.	7) Ocena efektywności kampanii informacyjnych na podstawie uczestnictwa w spotkaniach informacyjnych oraz stopnia zrozumienia i zaangażowania społeczności lokalnej.
Wspieranie działań związanych z rewitalizacją Pruszkowa - aktualizacja gminnego programu rewitalizacji, aktywizacja prac Komitetu Rewitalizacji.	8) Stopień realizacji GPR określony wskaźnikami, których poziom zostanie potwierdzony w okresowej ocenie GPR. 9) Liczba spotkań Komitetu Rewitalizacji. 10) Liczba zrealizowanych projektów rewitalizacyjnych.
Opracowanie specjalistycznych wytycznych w ramach planowania przestrzennego, które uwzględnią ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym istniejących obiektów zabytkowych, poprzez wprowadzenie stref ochrony zabytków i ograniczenie intensywności zabudowy w ich otoczeniu.	11) Ustalenie i wdrożenie stref ochrony zabytków oraz ograniczenie intensywności zabudowy w ich otoczeniu, mierzone jako liczba przyjętych i zaimplementowanych wytycznych.

Działania	Wskaźnik postępu
Utworzenie ewidencji zabytków ruchomych oraz zastosowanie środków technicznych, takich jak identyfikatory RFID czy systemy monitorowania, aby zabezpieczyć je przed kradzieżą i utratą.	12) Liczba zidentyfikowanych i zarejestrowanych zabytkowych obiektów ruchomych oraz liczba zastosowanych środków technicznych do ich zabezpieczenia.
Utworzenie instytucji muzealnej poświęconej historii miasta poprzez inicjowanie partnerstw z instytucjami kulturalnymi, prywatnymi inwestorami lub fundacjami, a także pozyskiwanie środków zewnętrznych na ten cel.	13) Liczba podpisanych partnerstw, pozyskane środki zewnętrzne w PLN oraz liczba zrealizowanych działań w ramach tworzenia instytucji muzealnej.
Utworzenie stanowiska odpowiedzialnego za nadzór, zarządzanie i działania edukacyjno-informacyjne z zakresu ochrony zabytków w Urzędzie Miasta, aby zapewnić ciągłość działań w tej dziedzinie.	14) Efektywne wdrożenie funkcji stanowiska w Urzędzie Miasta oraz liczba działań edukacyjno-informacyjnych zrealizowanych przez nowe stanowisko a także ocena ich skuteczności.
Opracowanie spójnych dokumentów programowo-strategicznych w zakresie ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego oraz ich egzekwowanie poprzez regularne monitorowanie i aktualizację, zapewniając ciągłość i skuteczność podejmowanych działań.	15) Stopień realizacji opracowanych dokumentów programowo-strategicznych oraz częstotliwość monitorowania i aktualizacji tych dokumentów.
II. Zwiększenie atrakcyjności i dostępności obiektów dziedzictwa kulturowego Miasta Pruszkowa	
Utworzenie portalu mapowego z zabytkami tzn. ogólnodostępnej bazy danych dotyczących zasobów zabytkowych miasta w oparciu o istniejące bądź nowoprojektowane narzędzia informatyczne systemu informacji geograficznej (geographic information system, GIS) – kompletna warstwa dotycząca zabytków oraz form ochrony konserwatorskiej, nazwę zabytku (współczesną i historyczną) oraz np. numer w rejestrze zabytków i datę wpisu.	16) Liczba zidentyfikowanych zabytków w bazie danych portalu mapowego. 17) Procentowe pokrycie zabytków miasta w bazie danych w stosunku do całkowitej liczby zabytków. 18) Liczba udostępnionych informacji o poszczególnych zabytkach, takich jak nazwa zabytku, numer w rejestrze, data wpisu itp.
Utworzenie dokumentacji fotograficznej ostańców dawnej zabudowy/ Pruszkowa oraz ich digitalizacja i udostepnienie na stronach miasta.	19) Sfotografowana liczba ostańców dawnej zabudowy Pruszkowa. 20) Liczba fotografii zdigitalizowana i udostępniona publicznie.
Powiązanie stron o zabytkach Pruszkowa z BIP oraz uporządkowanie struktury biuletynu informacji publicznej w zakresie zabytków.	21) Liczba powiązanych stron o zabytkach z Biuletynem Informacji Publicznej. 22) Stopień uporządkowania struktury biuletynu informacji publicznej w zakresie zabytków, mierzony na przykład poprzez liczbę kliknięć na powiązane strony.
Utworzenie systemu miejskich dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, położonym na obszarze Pruszkowa.	23) Liczba złożonych wniosków o dotacje na prace konserwatorskie lub restauratorskie. 24) Liczba przyznanych dotacji na prace konserwatorskie lub restauratorskie. 25) Suma pieniężna przyznanych dotacji w określonym okresie.
Analiza stanu dostępności i możliwości adaptacji obiektów zabytkowych znajdujących się we władaniu Miasta Pruszków dla potrzeb osób z niepełnosprawnościami.	26) Liczba zidentyfikowanych obiektów zabytkowych poddanych analizie dostępności dla osób z niepełnosprawnościami. 27) Procentowy udział dostępnych obiektów zabytkowych dla osób z niepełnosprawnościami w stosunku do ogólnej liczby obiektów zabytkowych miasta. 28) Liczba obiektów, przy których przeprowadzono prace konserwatorskie przy wsparciu środków z budżetu Gminy Miasta Pruszkowa.
Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.	29) Liczba ustalonych warunków współpracy z właścicielami zabytków.
Współpraca z instytucjami na terenie powiatu w celu utworzenia dedykowanych przestrzeni wystawienniczych i magazynowych dla zabytków ruchomych i archeologicznych, co umożliwi ich przechowywanie, eksponowanie oraz badania naukowe.	30) Liczba utworzonych przestrzeni wystawienniczych i magazynowych dla zabytków ruchomych i archeologicznych. 31) Stopień wykorzystania przestrzeni wystawienniczych i magazynowych, mierzony jako procent ich zajętości lub częstotliwość organizowanych wystaw i badań naukowych.
III. Budowanie tożsamości i promocja dziedzictwa Pruszkowa	
Wykorzystanie lokalnych walorów kulturowych dla rozwoju działalności gospodarczych o charakterze turystycznym; poprzez stworzenie systemu ciągów pieszych i ścieżek rowerowych (szlaków kulturowych) pozwalających na propagowanie tych wartości i ich ochronę.	32) Liczba stworzonych szlaków kulturowych (ścieżek pieszych i rowerowych) w mieście. 33) Liczba turystów korzystających z tych szlaków w określonym okresie. 34) Stopień zabezpieczenia szlaków kulturowych przed negatywnymi wpływami na ich wartości kulturowe.
Wspieranie działań edukacyjnych w zakresie znaczenia, wartości i ochrony niematerialnego dziedzictwa kultury.	35) Liczba zorganizowanych działań edukacyjnych, takich jak warsztaty, wykłady czy wystawy. 36) Liczba uczestników tych działań edukacyjnych.

Działania	Wskaźnik postępu
Zachowanie i wyeksponowanie lokalnych wartości przestrzennych poszczególnych części miasta: Pruszków centrum, szpital Tworki, Żbików Stary.	37) Liczba przeprowadzonych działań mających na celu zachowanie i wyeksponowanie lokalnych wartości przestrzennych. 38) Stopień wykorzystania lokalnych wartości przestrzennych w celach promocyjnych miasta.
Przywrócenie i utrzymanie tradycyjnego nazewnictwa poszczególnych rejonów Miasta.	39) Liczba przywróconych tradycyjnych nazw rejonów miasta. 40) Stopień akceptacji społecznej dla przywróconego tradycyjnego nazewnictwa.
Wprowadzenie nowoczesnych systemów informacji turystycznej, takich jak mobilne aplikacje czy interaktywne tablice informacyjne, które ułatwią dostępność do zabytków i zwiększą atrakcyjność dla turystów.	41) Liczba zainstalowanych mobilnych aplikacji informacyjnych. 42) Liczba interaktywnych tablic informacyjnych zainstalowanych w określonych miejscach miasta. 43) Stopień korzystania z tych systemów informacji turystycznej przez turystów, mierzony na przykład jako liczba pobrań aplikacji.
Wykorzystanie nowoczesnych technologii, takich jak wirtualne spacery po zabytkach, aplikacje mobilne czy rekonstrukcje wirtualne, do promocji i zachowania dziedzictwa kulturowego, co przyciągnie uwagę nowych pokoleń i zwiększy świadomość kulturową społeczeństwa.	44) Liczba wirtualnych spacerów po zabytkach dostępnych dla publiczności. 45) Liczba pobrań aplikacji mobilnych lub odwiedzeń stron internetowych oferujących rekonstrukcje wirtualne. 46) Stopień zwiększenia świadomości kulturowej społeczeństwa, mierzony na przykład poprzez ankiety lub badania.
Rozwój współpracy z innymi jednostkami samorządowymi w powiecie poprzez organizację spotkań, konferencji i projektów wspólnego promowania dziedzictwa kulturowego regionu.	47) Liczba zorganizowanych spotkań i konferencji dotyczących promocji dziedzictwa kulturowego regionu. 48) Liczba projektów wspólnie realizowanych przez jednostki samorządowe w powiecie.
Nawiązanie współpracy z właścicielami prywatnych obiektów zabytkowych w celu umożliwienia dostępu do nich dla społeczeństwa poprzez organizację dni otwartych, wystaw czy wydarzeń kulturalnych.	49) Liczba zorganizowanych dni otwartych, wystaw czy wydarzeń kulturalnych w prywatnych obiektach zabytkowych. 50) Stopień zaangażowania właścicieli prywatnych obiektów zabytkowych w działania promocyjne.
IV. Uspołecznienie / partycypacja społeczna w procesach ochrony, opieki i zarządzania dziedzictwem kulturowym Miasta Pruszkowa	
Współpraca UM z NGOsami.	51) Liczba zorganizowanych spotkań UM z NGOsami. 52) Liczba uczestniczących organizacji pozarządowych. 53) Liczba podejmowanych decyzji lub inicjatyw wynikających ze spotkań.
Współpraca w typowaniu lokalnych zasobów zabytków do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków;	54) Liczba zasobów zabytków zidentyfikowanych do ujęcia w GEZ. 55) Liczba zasobów zabytków zgłoszonych przez społeczność lokalną do ujęcia w GEZ. 56) Stopień zaangażowania społeczności lokalnej w proces typowania zasobów zabytków.
Wykorzystywanie wiedzy profesjonalistów pracujących w administracji publicznej i organizacjach oraz miłośników zabytków i społecznych opiekunów zabytków.	57) Liczba profesjonalistów i miłośników zabytków zaangażowanych w projekty lub działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego. 58) Stopień wykorzystania wiedzy i doświadczenia profesjonalistów i miłośników zabytków w realizowanych projektach i działaniach.
Wspieranie aktywności społeczności lokalnej poprzez organizację konkursów, wydarzeń kulturalnych i warsztatów, które angażują mieszkańców w ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego, budując silną więź społeczną i poczucie wspólnoty.	59) Liczba zorganizowanych konkursów, wydarzeń kulturalnych i warsztatów. 60) Liczba uczestników tych wydarzeń. 61) Stopień zaangażowania mieszkańców w działania ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego.
Realizacja projektów partycypacyjnych, które umożliwią mieszkańcom aktywne uczestnictwo w procesach zarządzania dziedzictwem kulturowym, np. poprzez crowdfunding na konserwację zabytków lub wspólne projekty artystyczne.	62) Liczba zrealizowanych projektów partycypacyjnych. 63) Kwota zebrana poprzez crowdfunding na konserwację zabytków. 64) Liczba wspólnych projektów artystycznych zrealizowanych przez społeczność lokalną.
Organizacja regularnych otwartych dni zabytkowych, podczas których mieszkańcy mają możliwość zwiedzania zabytkowych obiektów i uczestnictwa w warsztatach oraz spotkaniach z ekspertami, co zachęca do aktywnego zaangażowania w ich ochronę.	65) Liczba zorganizowanych otwartych dni zabytkowych. 66) Liczba odwiedzających mieszkańców i turystów. 67) Liczba warsztatów i spotkań z ekspertami zorganizowanych podczas tych dni.
Utworzenie punktu "Historia Wspólna" jako miejsca, w którym mieszkańcy mogą zeskanować i przekazać swoje materiały dotyczące historii regionalnej.	68) Liczba zeskanowanych materiałów. 69) Liczba przekazanych materiałów do archiwizacji. 70) Liczba udostępnionych materiałów dla społeczności lokalnej i badaczy.

Działania	Wskaźnik postępu
Stworzenie dedykowanej platformy online lub regularnych spotkań, gdzie mieszkańcy mogą wyrażać swoje opinie, pomysły i obawy dotyczące dziedzictwa kulturowego miasta oraz uczestniczyć w procesach podejmowania decyzji.	71) Liczba uczestników regularnych spotkań lub zarejestrowanych użytkowników platformy online. 72) Liczba zgłoszonych opinii, pomysłów i obaw dotyczących dziedzictwa kulturowego. 73) Liczba decyzji podejmowanych na podstawie zgłoszonych opinii i pomysłów.
Umożliwienie udziału mieszkańców, ekspertów z dziedziny ochrony zabytków i przedstawicieli władz lokalnych, które będą brały udział w opracowywaniu i monitorowaniu strategii ochrony dziedzictwa kulturowego.	74) Liczba uczestniczących mieszkańców, ekspertów i przedstawicieli władz lokalnych. 75) Liczba opracowanych strategii ochrony dziedzictwa kulturowego.

6. Słownik pojęć

Crowdfunding — to metoda pozyskiwania środków finansowych poprzez zbieranie drobnych kwot od dużej liczby osób za pośrednictwem platform internetowych lub społecznościowych, zwykle w celu wsparcia projektu, produktu lub inicjatywy.

Dziedzictwo kulturowe — to kluczowy czynnik życia człowieka, fundamentalny składnik jego działalności. Stanowi bowiem o dorobku materialnym, niematerialnym i naturalnym poprzednich oraz obecnych pokoleń. Stanowi wartość (fizyczną i/lub duchową) przekazywaną z generacji na generację i określającą przyszłość, ponieważ jej składowymi są obiekty, miejsca o ponadczasowym wymiarze. Uwzględnia również skutki środowiskowe wynikające z interakcji pomiędzy ludźmi, ale też między człowiekiem a otoczeniem, na przestrzeni dziejów. Źródła oraz zasoby dziedzictwa kulturowego są nieograniczony. Jednakże konkretne jej przejawy uznawane są w zależności od dokumentu, a tym samym wydających je instytucji (określane mogą być w skali mikro i makro).

Ewidencja zabytków — to systematyczna dokumentacja i rejestracja obiektów, miejsc i elementów o wartości historycznej, artystycznej lub kulturowej. Jest to proces identyfikacji, opisu, klasyfikacji i ewaluacji zabytków, mający na celu zarządzanie i ochronę dziedzictwa kulturowego. Ewidencja zabytków umożliwia śledzenie stanu zachowania zabytków, planowanie działań konserwatorskich oraz wspieranie działań badawczych i edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym. Jest to narzędzie wykorzystywane przez instytucje odpowiedzialne za ochronę zabytków oraz inne zainteresowane podmioty w celu zachowania i promocji wartościowych obiektów historycznych dla społeczeństwa.

Obszar chronionego krajobrazu — to wyznaczona przestrzeń, której głównym celem jest zachowanie wartości krajobrazowych, przyrodniczych i kulturowych poprzez odpowiednie planowanie przestrzenne i zarządzanie środowiskiem. To forma ochrony przyrody, łącząca elementy naturalne i działalność człowieka w celu harmonijnego rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego.

Pomnik historii — Pomnik Historii to istotny zabytek kultury polskiej, ustanawiany przez Prezydenta RP na podstawie rekomendacji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Posiada wyjątkową wartość historyczną i artystyczną oraz symbolizuje bogactwo dziedzictwa narodowego.

Pomnik przyrody — są to pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej, ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej, odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów: okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głazy narzutowe oraz jaskinie.

Program Opieki nad Zabytkami — systematyczne działania podejmowane w celu ochrony, konserwacji i promocji zabytków materialnych i niematerialnych. Jest to kompleksowy plan zarządzania dziedzictwem kulturowym, który obejmuje identyfikację, dokumentację, badania, konserwację oraz edukację dotyczącą zabytków.

Społeczny opiekun zabytków — osoba posiadająca tytuł społecznego opiekuna zabytków nadany starostę na wniosek WKZ. Jest to osoba, która podejmuje działania związane z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie oraz upowszechnianiem wiedzy o zabytkach.

Stanowisko archeologiczne — to miejsce, na którym odkryto, badano lub przypuszcza się istnienie pozostałości materialnych lub niematerialnych ludzkiej działalności z przeszłości, które mają wartość naukową, historyczną lub kulturową. Stanowisko archeologiczne może obejmować różnorodne obiekty i ślady, takie jak osady, groby, ruiny budowli, przedmioty codziennego użytku czy malowidła naskalne. Badanie stanowisk archeologicznych pozwala na poznanie historii ludzkości, ewolucji kulturowej oraz życia społeczno-gospodarczego i religijnego dawnych społeczności.

Zabytek — nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek archeologiczny — jest to każdy ślad działalności człowieka znajdujący się w ziemi lub pod wodą, którego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek ruchomy — to rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

7. Spis map, tabel, zdjęć i schematów

7.1. Spis map

Mapa 1. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Pruszkowa....20
Mapa 2. Pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego....22
Mapa 3. Formy ochrony zieleni....50

7.2. Spis tabel

Tabela 1. Kluczowe przepisy Ustawy o Ochronie Zabytków i Opiece nad Zabytkami w kontekście opracowania programu ochrony zabytków....5
Tabela 2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków....47
Tabela 3. Wykaz pomników przyrody - drzewa....48
Tabela 4. Wykaz pomników przyrody - głaz narzutowy....49
Tabela 5. Ewidencja miejsc pamięci narodowej....62
Tabela 6.wykaz cmentarzy, kwater i mogił wojennych z I wojny światowej i 1920 roku Pruszków....64
Tabela 7. Wykaz cmentarzy i mogił wojennych z okresu II wojny światowej zachowanych na terenie Miasta Pruszków....64
Tabela 8. Analiza SWOT – mocne i słabe strony....65
Tabela 9. Analiza SWOT - szanse i zagrożenia....66
Tabela 10. Priorytety i działania POnZ....67
Tabela 11. Schematy dofinansowania w komponencie MEDIA....75
Tabela 12. Monitoring....88
Tabela 13. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków....98

7.3. Spis zdjęć

Zdjęcie 1. Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP....34
Zdjęcie 2. Pałac Potulickich....36
Zdjęcie 3. Pałac Teichfelda....36
Zdjęcie 4. Pałac "Sokoła"....37
Zdjęcie 5. Zegar na wieży Pałacu "Sokoła"....37
Zdjęcie 6. Zespół Ogrodniczy P. Hoserów....38
Zdjęcie 7. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom rozrywki pacjenta, ob. dom kultury....40
Zdjęcie 8. Zespół d. fabryki ołówków „St. Majewski i S-ka”....41
Zdjęcie 9. Pomnik Dulagu 121 przy dawnej hali nr 5....43
Zdjęcie 10. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - budynek dyrekcji....44
Zdjęcie 11. Cmentarz żydowski....45
Zdjęcie 12. Stół do obmywania....46
Zdjęcie 13. Kościół parafialny pw. św. Kazimierza....46

7.4. Spis schematów

Schemat 1. Podmioty zaangażowane we wdrażanie programu....71
Schemat 2 Formy finasowania realizacji programu....72

8. Załączniki.

8.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

1. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - modelarnia i malarnia (4), 1897 r. -1936 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
2. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Ko-lejowego - hala napraw wagonów towar. (8), 1898 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
3. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - kuźnia (2), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
4. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego XIX/XX w., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
5. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 3, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
6. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 1, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
7. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - odlewnia (3), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
8. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - hala remontu obrabiarek (6), 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
9. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - brama wjazdowa z fragm. Murów, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
10. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego – bunkier, 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931z dn. 29.03.1999
11. Zespół ZNTK - liniowy układ przestrz. obiektów (z ukł. komunikacyjnym i ciągów pieszych) XIX/XX w., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
12. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - hala napraw wagonów osob. (7), 1927 r. -1928 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 x dn. 29.03.1999
13. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - obręczarnia (5) 1929 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
14. Zespół Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego - budynek dyrekcji (1), 1899 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
15. Zespół ZNTK - miejsce pamięci (14) - wieża strażnicza 2 z fragmentem muru z napisem "Tędy przeszła Warszawa", 1944 r., ul. 3 Maja 8, nr rej. A-931 z dn. 29.03.1999
16. Kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, 1906 r. -1914 r., ul. 3 Maja 124, nr rej. A-1042 z dn. 27.12.1973
17. Pałac Teichfeldów wraz z otoczeniem (teren działki gruntowej), ok. 1882 r., przebudowany 1907 r., ul. Armii Krajowej 77, nr rej. A-889 z dn. 24.05.1976; otoczenie - dec. 55/2020 z 2.07.2020
18. Cmentarz parafii rzymskokatolickiej pw. św. Kazimierza wraz z mauzoleum Bielawskich, 1914 r., ul. Cmentarna, nr rej. A- 1338 z dn. 05.09.1988
19. Cmentarz parafii rzymsko-katolickiej pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, I poł. XVIII - XX w., ul. Domaniewska, nr rej. A-1472 z dn. 20.02.1991
20. Zespół dworca PKP - wodociągowa wieża ciśnień, 1926 r. - 1930 r., ul. Henryka Sienkiewicza 2, nr rej. A-778 z dn. 7.01.2008
21. Dworzec PKP, 1924 r., ul. Henryka Sienkiewicza 2, nr rej. A-778 z dn. 07.01.2008
22. Dom mieszkalny, willa „Orleówka”, 1930 r., ul. Jarosława Dąbrowskiego 3, nr rej. A-1272 z dn. 23.09.1985
23. Willa POD BOCIANEM, pocz. XX w., ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego 18, nr rej. A-1541 z dn. 07.11.2019
24. Kościół parafialny pw. św. Kazimierza, 1908 r. - 1938 r., ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego 23, nr rej. A-1041 z dn. 27.12.1973
25. Cmentarz żydowski wraz z domem pogrzebowym, początek XX w. - lata 30. XX w., ul. Lipowa 50, nr rej. A-1339 z dn. 27.12.1988
26. Figura NMP (25), 1897 r., ul. Partyzantów 1, nr rej. B-1281 z dn. 02.01.1987

27. Dom mieszkalny (26), przed 1914 r., ul. Partyzantów 1, nr rej., A-1281 z dn. 02.01.1987
28. Kamienica (24), 1934 r., ul. Partyzantów 6, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
29. Kamienica (24), 1927 r., ul. Partyzantów 8, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
30. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VIII B (22), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
31. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon XI (8), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
32. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - dom mieszkalny (20), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
33. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - ogrodzenie (1), koniec XIX w., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
34. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - prosektorium, kaplica cmentarna (16), 1923 r. - 1924 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
35. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon V (12), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
36. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - budynek gospodarczy (9), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
37. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon III (13), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
38. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - kaplica, ob. przedszkole (23), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
39. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - cmentarz wojenny (15), 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
40. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - cmentarz (16), 1924 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1342 z dn. 22.08.1988
41. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom rozrywki pacjenta, ob. dom kultury (4), 1928 r. - 1930 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
42. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej (ZOZ) im. Jana Mazurkiewicza, lata 1886 – 1891 oraz 1923 – 1939, ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987; cmentarz nr rej. A-1342 z dn. 15.09.1988
43. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VI (5), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
44. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon XIV (18), 1891 r.; rozbudowany przed 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
45. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon IX (14), 1937 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
46. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - dom kwarantanny, ob. dom mieszk. (17), przed 1939 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
47. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - portiernia (1), 1926 r. - 1929 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
48. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - stróżówka (3), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
49. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon VIII A (21), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
50. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon IV (6), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
51. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - budynek mieszkalny, tzw. "Domek szwajcarski" (19), ok. 1900 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
52. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - budynek administracyjny (2), 1935 r. -1937 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
53. Specjalistyczny Psychiatryczny Zespół Opieki Zdrowotnej im. Jana Mazurkiewicza - pawilon I (10), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987

54. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. J. Mazurkiewicza - pawilon II (7), 1891 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
55. Specjalistyczny Psychiatryczny ZOZ im. Jana Mazurkiewicza - cerkiew, ob. kościół pw. Przemienia Pańskiego (11), 1906 r.; 1930 r., ul. Partyzantów 2/4, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
56. Pałac i park Potulickich, 1820 r.; 1860 r. -70 r.; koniec XIX w., Pl. Jana Pawła II 1, nr rej. A-1089/491 z dn. 26.03.1962
57. Oficyna pałacu Potulickich i lodownia, III ćw. XIX w., Pl. Jana Pawła II 2, oficyna – nr rej. A-1111 z dn. 17.05.1975; lodownia – nr rej. A-1287 z dn. 16.02.1987
58. Pałac "Sokoła", 1867 r., przebudowany w 1926 r., Tadeusza Kościuszki 41, nr rej. A-644 z dn. 04.01.2006
59. Szpital Kolejowy Zespołu ZNTK - d. przyzakładowa szkoła powszechna, 1904 r., ul. Władysława Broniewskiego 3, nr rej. A-1030 z dn. 30.08.2011
60. Budynek papierni, ob. dom mieszkalny, w Zespole ZNTK, ok. 1890 r., ul. Władysława Broniewskiego 1a, nr rej. A-1426 z dn. 22.05.2018
61. Kamienica (24), 1934 r., ul. Wysoka 1, nr rej. A-1281 z dn. 02.01.1987
62. Zespół Ogrodniczy P. Hoser, 1896 r. - 1898 r.; 1910 r.; 1918 r. - 1922 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
63. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – transformator, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
64. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – szklarnia, 1898 r. - 1899 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
65. Zespół Ogrodniczy P. Hoser - dom zarządcy, 1898 r.; 1918 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
66. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – ogrodzenie, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
67. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – piwnica, XIX/XX w., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
68. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – ogród, 1896 r. - 1898 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
69. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – wiatrak, 1910 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
70. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – stodoła, 1922 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
71. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – stajnia, 1898 r., ul. Żbikowska 51, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
72. Zespół Ogrodniczy P. Hoser – willa, 1898 r., ul. Żbikowska 56, nr rej. A-1500 z dn. 8.01.1992
73. Zespół Ogrodniczy P. Hoser - park-arboretum, 1898 r. - XX w., ul. Żbikowska 56, nr rej. A-1501 z dn. 08.01.1992

8.2. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Tabela 13. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.

obszar AZP	nr stan. obszar	nr stan. w miejscowości	nazwa	chronologia	funkcja	wykaz dokumentów	data wpisu
58-64	7	3	Pruszków-Bąki	okres wpływów rzymskich (I – VI w.)	osada; miejsce produkcji żelaza	C – 100 z 18.11.1974	18.11. 1974
58-64	10	6	Pruszków-Gąsin	okres wpływów rzymskich (I – VI w.)	osada; miejsce produkcji żelaza	C – 96 z 18.11.1974	05.10. 1974
58-64	8	4	Pruszków-Żbików	starożytność; okres halsztacki; okres lateński; okres wpływów rzymskich (I – VI w.)	osada; ślad osadnictwa; miejsce produkcji żelaza	C – 102 z 18.11.1974	18.11. 1974
58-64	9	5	Pruszków-Żbików	okres halsztacki; okres lateński; okres wpływów rzymskich (I – VI w.); okres wczesnego średniowiecza	osada; ślad osadnictwa; miejsce produkcji żelaza	C – 103 z 18.11.1974	18.11. 1974

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: dane.gov.pl